

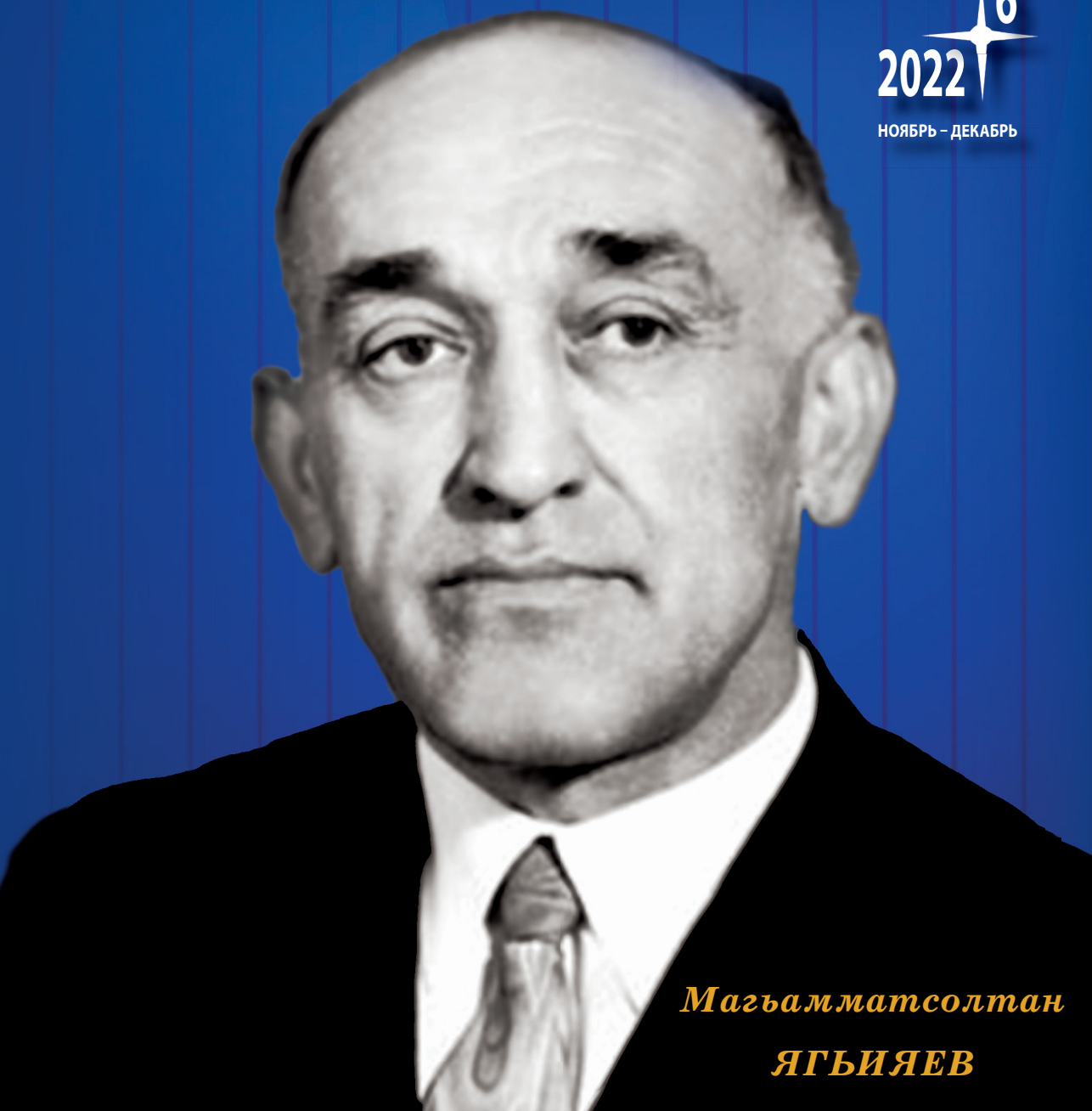
Адабият Дагъыстан

16+

ISSN 0235-0157

ТАНГЧОЛПАН

2022 ⁶
НОЯБРЬ - ДЕКАБРЬ

Магъамматсолтан
ЯГЬИЯЕВ

А. Акаевни 150 йыллыгына багъышлангъан илму конференциядан.

Конференциядан гёрюнюш.

Танголан

Эки айда бир чыгъагъан чебер-адабият ва
жамият-политика журнал

Учредитель:

Агентство информации
и печати Республики Дагестан

1917-нчи йыл, 20-нчы
августдан башлап чыгъа

Издається с 20 августа
1917 года

6
2022

ноябрь – декабрь

Государственное бюджетное
учреждение Республики Дагестан
Редакция республиканских
литературных журналов “Соколенок”
и “Литературный Дагестан”

БУ НОМЕРДЕ:

СЁНМЕЙГЕН ЮЛДУЗЛАР

Зайналабит Батырмураевны – 125
ва «Танг-Чолпанны»
105 йыллыгына

З. Батырмураев. <i>Шигърулар</i> , <i>таржумалар, макъалалар</i>	3
З. Акавов. Зайналабитни кагъызлары	8
А. Абдулатипов. З. Батырмураевны публицистикасы	43
М. Гюсейнов. Къысмет булан исбатлангъан адабият	53

ПОЭЗИЯ

А. Аскерханов. <i>Шигърулар</i>	59
---------------------------------------	----

ПРОЗА

М. Ягъияев. Хабарлар	63
----------------------------	----

МАКЪАЛАЛАР

Я. Бийдуллаев. «Абусупиян Акаевни инсанлыкъ варислигинден»	80
---	----

ТАРЖУМА

М. Колобакина. <i>Шигърулар</i>	86
Р. Гарипов. <i>Шигърулар</i>	91

ФОЛЬКЛОР	92
----------------	----

Баш редактор
М.М. Агъматов
тел. 67–16–31

Жаваплы редактор
Супиянат Мамаева
supiyanat5888@mail.ru

Редколлегия:
А. Абдуллатипов
П. Абдуллаева
З. Акавов
Ш.-Х. Алишева
М. Гьусейнов
А. Жачаев
Гь. Оразаев
А. Солтанмуратов

Редакцияны адреси:
367025, Магъачкъала,
Данияловны орамы, 55.

Телефонлар:
бухгалтерия – 67–18–75
редакторлар – 67–18–89

Позиция редакции может не совпадать с точкой зрения авторов, которые несут ответственность за достоверность и объективность представленных для публикации материалов. Рукописи не рецензируются и не возвращаются. При перепечатке ссылка на «Тангчолпан» обязательна.

Регистрационный номер:
серия ПИ №ТУ 05-00415 от 22.04.2019 г.
выдан Управлением Роскомнадзора
по Республике Дагестан.

Типография:
ООО «Издательство «Феникс-пресс».
Адрес типографии:
367018, РД, г. Махачкала, ул. Петра I, 61.

ТАНГЧОЛПАН №6, 2022
На кумыкском языке

Печать офсетная. Бумага офсетная.
Формат 70 x 108 1/16. Усл. печ. л. 8,75.
Физ. печ. л. 6,25. Уч. изд. л. 5,17.

Подписано в печать 30.11.2022 г.
Тираж 520 экз. Заказ № 1321.

Редакция и издатель:
*Государственное бюджетное учреждение
Республики Дагестан. Редакция
республиканских литературных журналов
“Соколёнок” и “Литературный Дагестан”.*
Адрес редакции и издателя:
367000, РД, г. Махачкала, ул. Даниялова, 55.
Электронный адрес редакции:
litdag@mail.ru

Цена свободная.

Сөнмейген юлдузлар

«...Адабият деген зат миллетни миллетлигин
сакълайгъан гюч – къуралдыр»

«Тангчолпан», октябрь 1917 г.

Зайналабит
БАТЫРМУРЗАЕВ
(1897–1919)

АДАМ ЭБИНЕ ГЕЛИП БОЛМАС ЙИМИК АРИВ

(Проза шигъру)

Нечик сен!
Мунча къадарлы,
Сари тюсю,
Аривсен!
Дюньяны кеп гёрген учун
Буса герек!
Тюрюлю пачалыкъларда ончакъы
Артыкъ кеп алмайсан...
Бурун-бурундан башлап
Атынг дюньягъа малим.
Уьстюндеги гъазир байлыкъ –
Хазналарынг гёрсете!
О недир, сени бир ерден
Бир ерге...
Бир къолдан...
Бир къолгъа гёчювюнг бола.
Бары мазарлар...
Сенден гъасил бола.
Гъар ким сени...

Юрек ярасы йимик сыйлай
Азиз гёре!
Дюньядагы мужудатны
Писиревсюз...
Сыйлангъаны сеники.
Сени булан гиши
Озьюню кёп душманына
Къаршы тура.
Бир ишинге сени йимик
Инамлы, хыянатсыз
Ёлдаш болса!
Ол гиши
Озьюню къардашларын,
Досларын,
Ташлагъан учун къайырмай:
Сен шолай
Ай нюрлю маъдансан,
Алтын!
Къыйынлыкъларда
Нечакъы кёмеклер этсе де,
Савлай инсанлар
Сени ягъынгны бузмакъдан,
Хатирингни сындырмакъдан
Сакъланасан!
Ялгъан...
Дюньяны аявлу
Эрке этесен!
Нечакъы бийлер, ханлар,
Атлары атолу...
Бары!
Сени хатирингни бузмас
Учун бола!
Бек татывлу такъмакъланы
Кёплерин
Сен табып бересен!
Тамаша тюгюлмю?
Сен бир бурлугъуп
Къарасанг,
Савлай юрекни
Къуршагъан къайгъылар ирий,
Ёюла, гете!
Бир гёзюнгню толтуруп,
Бери къарасанг,
Адам эбине гелип болмажакъ

Къыйынлы ишлер...
Тынч болуп
Гете!
Гьатта сени яшыртгъын къаравунгдан
Чинк де ачувлу гишилени
Къоллары яйыла,
Йымышап къалалар.
Инсанлар...
Сен къолгъа гирмесенг,
Гюнлерин учсуз,
Къырыйсыз...
Къайгъыда оьтгерелер!
Сагъа къаршы чыкъгъан...
Къайгъылар
Ачувлар...
Дав этип турагъан
Асгерлер барысы да
Тюп болалар.
Сенде языкъсынмакълыкъ
Ёкъ!
Душман къолуна
Есир тюшген
Гишилер янгыз сен къарагъан
Оьзлеге
Къутулмакълыкъ –
Языкъсынмакълыкъ табалар!
Гъасили, –
Аллагъдан къоркъмасам...
Сени атынгны эгерип
Бир сёз...
Айтар эдим!
Ол сёз...
Элни уьстюнде
Айтылагъан жаллат –
Къудрат!

Яхсай, 1916 йыл.

ТАНГЧОЛПАН

Кёкню къаплагъан къалын булутлар,
Бир-бирлеп олар гетелер ари.
Гёрюне кёкде бир ярыкълы юлдуз,
Гьона, ол Тангчолпан, хари.

Дагъы! Тангчолпан ол, ярыкъ яягъан,
Азиз Дагъыстанны сыйлы элине.
Гьона! Ачылып геле кёк кырылары,
Уяна Дагъыстан, танг да билине...

«Тангчолпан», 1917 й.

КЕРИВАН ГЕТДИ

Тувду чолпан, танг билинди,
Болду уялма заман...
Шавла алды дюнья юзюн,
Юхлагъаныбыз таман.

Гёзюнг ач! Дёрт де якъгъа къара:
Гетди «кериван» эртерек,
Биз гечигип къалгъанбыз,
Энни хозгъалма герек!

«Тангчолпан», 1917 й.

ЮРЮ АЛГЪА...

Юрю, алгъа юрю! Чалт ал аягъынг!
Къаршынга гелгенни буз, йыкъ, харап эт!
Бу гючсюз миллетни тутуп къолундан,
Илмуду халкъланы тез артындан ет.

Табанынг тиреп бас, басгъан еринге,
Бир абат аягъынг басма сен гери!
Гъазир тур төкмеге азиз къанынгны
Эл учун, халкъ учун, гелгенде ери!

Кимлигин танымай бу языкъ миллет,
Янчыла, таптала, хорлана гьаман,
Дертин айтма болмай, тилсиз-авузсуз
Азаплана языкъ нече де яман.

Талайлар языкъны къара къаргъалар,
Кёмек эт, сен къардаш, бу жынсынг сени,
Ярыкъны душманы – бу варканатлар
Савлайын гёммеге сюелер муну.

Эй, элни сюеген намуслу улан!
Берме сен тизгинни душман кьолуна!
Бил, берсенг, тартар ол гьакъылсыз душман
Бу насипсиз элни онгмас ёлуна!

Эй, насипсиз халкъ, гётер башынгны,
Гётер де, кьара дёрт де янынга!
Юхлама, танг кьатгъан, юху заралдыр,
Замансыз юхласанг, алты санынга!

«Тангчолтан», 1918 й.

ЭЙ АРИВЖАН!

В. Гюго

Эй аривжан! Тюш гьавадан, тюш бери!
Учма янгылыш, башгъа янгъа, тюш гери!
Тюш! Жаным излей гьаман ерде сени,
Излей гьакъны кьайгъылы, кьанлы ери.

Тап, тюшюп ерде озюнг учун бир мююш,
Ал! Эринме! Бойнунга бир уллу таш!
Кьолларынга халкъдай бугъавлар тагъып,
Кьайгъылыны биригип кютме тюш!

Кьайда кьан, кьайгъы ва яс, шонда турайыкъ!
Кьайда азап, гёзьяш – яшав кьурайыкъ!
Биз чачайыкъ дослукъ, кьурдашлыкъ урлугъун!
Тенгликде биз халкъыбызгъа танг кьурайыкъ!

Эй аривжан! Тюш гьавадан, тюш бери!
Учма янгылыш башгъа янгъа, тюш гери!
Тюш! Жаным излей гьаман ерде сени!
Излей гьакъны кьайгъылы, кьанлы ери.

«Тангчолтан», 1918 й.

3. Батырмурзаевны таржумасы

З. АКАВОВ,
филология илмуланы доктору,
профессор

ЗАЙНАЛАБИТНИ КАГЪЫЗЛАРЫ

Бырынгыыланы айтып кьойгъан сёзю бар: «Обзюнг не этме тарыкь-ны билме суюе бусанг, обзюнгден алдагъылар нечик ва не этгенни билме кьаст эт».

Нугъай Батырмурзаев Дагъыстанда ябушувланы инг гючленген гюн-леринде адабиятыбызны барышы гьакьда ой кьура туруп, дюньяны уллу язивчуларыны кьысматларын гёзден гечирегенде, чеберлик ни устазларыны арасындан орус язивчуланы атын айрыча эсгерген. Ону ва огъар ошагъан пача кьурумну оylum жазаларындан ва даимлик сибирлеринден кьоркьмай, кьаршы сёз айтагъанланы революцияны йылларында гётерилип гелеген кьумукъ язивчулагъа уьлгю этип алмакьны насигъат этген. Бу иш 1918-нчи йылда болгъан. Арадан бир йыл оьте, 1919-нчу йылда Нугъайны ва ону ювугъу, юртлусу Узун Гьамитни деникинчилер туснакьга салып беклеген. Клас душманланы кьара жазасы алданокъ гесилип гьазир болгъаны белгили. Буса да, сайки масала, Нугъайлагъа ойлашмагъа заман берип кьарайлар. Душманны кьасты – арт мюгьлетде сама (дагъы зат этип болмагъандан сонг) инкьыллапчыланы юреклерин сыныкьдырма кьарамакь.

Жазалагъынча бир жума алда бир гюн Нугъайны, айры кабинетге чакьырып, контрреволюциячы тав гьукуматны вакиллери Кьырымсолтан Кьазаналипов ва полковник Хункерхан айтгъанлар: «Сагъа кёп акьча да болур, кьой большевиклени ёлун, уланынгны да кьайтар, чыкь Грозныйге, газет де чыгъар, обзюнгню газетингни...»

Нугъай, душманны оюну сайлыгына кюлеп, айтгъан дей: «Мени сизден гьеч тилейгеним ёкь. Минг оьлгюнче бир оьлюп гетген кьолай. Этигиз суйген затыгъызны, намусуна намарт болгъанлар бизин тайпадан тюгюл, мен юрютмей туруп болмайгъан затымны юрютдюм, суйген затымны этгенмен, гьали энни сиз билгенни сиз этигиз». Бу гезик Зайналабитни яшавунда айрыча токьтап, менде бар бир-бир документлеге таянып, ону уллу агьвалатлардан толгъан, кьысгъа яшавуну кьырыйын ачма суюемен.

Зайналабитни гьакьында кёп язылса да, аз айтылгъан. Неге тюгюл де гьали болгъунча ону яшаву гьакьда шагъат болур йимик документлер толу кюйде табылмагъан ва табылгъанлары да тийишли кюйде кьолланмагъан. Бугъар бирдагъы себеп – бир-бир ахтарывчулар кёбюсю янгыз агьвалатлар булан иштагъланып, белгили жамият чалышывчулар язгъан асарланы маъна ягъын чечме кьарамакьлыкь булан тамамланып кьалалар. Ол агьвалатлагъа башчылыкь этип юрюген, яда ол асарланы язгъан адамланы кьылыкь-хасият дюньясыны ясалынывуна аз тергев бакьдыралар.

Магъа артдагъы бир нече йылланы ичинде дагъыстан халкъланы революциядан алдагъы ва революцияны йылларындагъы белгили чалышывчуларыны: язывчуланы, шаирлени ва публицистлени яшавун шо оърде эстерилген кюйде тергев берип ахтарыв юрютмеге тюшдю. Шулай ахтарывну натижасында гъали болгъунча белгисиз ятып тургъан кѣп материаллар табылды. Мени пикрума гѣре, шолардан инг гѣрмеклилери Уллубий Буйнакский ва Зайналабит булан байлавлу. Табылгъан материаллагъа гѣре, Уллубий Буйнакскийни ва Зайналабитни яшаву гъали болгъунча белгисиз къалгъан янгы янындан таба ачыла.

Гъали Нугъайны ва Зайналабитни атына байлавлу документлени гелтирме сюемен.

Оланы кѣбюсю Абдулгъамит мисгинни уягълюсю Кюрсюн Мусаеваны уюнде сакълангъан. Ол айтагъангъа гѣре, Абдулгъамит оъзю савунда шо материалланы бир системагъа гелтирип, айры китап этип чыгъармагъа къастлы болгъан, амма савлугъуну гюнден-гюн осаллашагъаны ону тутгъан мурадына етмеге кюймагъан. Биз шо материалланы гъалиги алфавитге гѣчюрюп, печатгъа бермеге деп гъазирлеп турабыз.

Бу документлерден таба биз Зайналабит лап яш вакътисинден тутуп нечик тарбия ала гелгенни, ону адабият къаравлары, дюньякарлары, революциячы къастлары нечик формалаша болгъанны гѣребиз. Ону илму мурастарлары, милли языв адабиятыбызны оъздюрмек, ана тилибизде газетлер ва журналлар чыгъармакъ учун нечик планлар тута болгъанны билме болабыз.

Документлеге оъзлеге сѣз берейик. Батырмурзаевлени архивинде Бакюде, Темирханшурада, Бахчасарайда, Тифлисте, Оренбургда, Аштарханда, Къазанда, Стамбулда, Петербургда, Ставропольда орус, тюрк, татар, арап тиллерде чыгъагъан газетлер сакълангъан. Олар тюрлю-тюрлю йылларда чыкыгъан. Нугъайны ва Зайналабитни яшавун уйренинде оланы уллу маънасы бар. Шо газетлерде Зайналабит ва Нугъай ёлугъагъан хыйлы язывлар сакълангъан.

Масала, «Шаркъы рус» – бизин асруну башында азербайжан тилинде. Тифлис шагъарда чыгъагъан газет. Ону 1904-нчю йылны 18-нчи ноябринде чыкыгъан номери Батырмурзаевлени архивинде сакълангъан. Ону бир бош аралыгъына, пача гъукуматны герблерини арасына, Зайналабитни токъташып битмеген хаты ва къатмагъан яш къолу булан булай язылгъан:

«Къзакълар тезден ёкъ. Олар оылгендир. Бары да топуракъланы сабанчылагъа бермеге тарыкъ. Мен Зайналабит Батырмурзаевмен, тувгъанман 1898-нчи йыл. Къачан оълежегимни билмеймен».

Бу сѣзлер бары да орусча язылгъан, хаталары да бар. Зайналабит бу язывланы шо газет чыкыгъан 1904-нчю йылда этген десек, герти болмас. Неге тюгюл, о заманда огъар янгы 7 йыл битген.

«Къзакълар ёкъ» деген сѣз о язывлар 1919-нчу йылда язылгъан болма ярай деген ойгъа тебермеге ярай. О да герти тюгюл. Бугъар жавап берген шулай документлер бар: бириси о йылларда Зайналабит орус тилни

яхшы биле, хатасыз яза, экинчиси де 1918-нчи йылда Зайналабит оьзюню токьташгъан хаты булан: «Мен Зайналабит апенди, 1897-нчи санада раббий аввалны 12-нчи гюнюнде Къафкъазияны (Терский областында) Яхсай къариясында тувгъанман, атам Нугъай», – деп язгъан.

Гёрюнюп турагъанда йимик, Зайналабит гъали болгъунча гёрсетилген кюйде, 1898-нчи йылда тувмагъан, бизин тарх булан 1897-нчи йылда 12-нчи июлда доньягъа гелген. Демек, оьрде эсгерилген газетдеги язвланы Зайналабит оьзюне 13-14 йыллар болагъанда, рус тилни янгы охума башлагъанда язгъан болма герек.

«Къазакълар ёкъ, олар оьлген», – демекни не маънасы бар? Неге Зайналабит олай яза? Ону билме де къыйын тююл. «Тангчолпан» журналны 1917-нчи йылда чыкьгъан бир номеринде Зайналабит Батырмурзаевны.

«Дагъыстан тарихине умуми бир къарав», – деген илму макъаласы чыкьгъан. Бу макъаласында ол къумукъланы къазакъ йырлары гъакьында айта туруп: «О йырланы яратгъан къазакъ къавумлар Дагъыстандаболгъаннингбырынгъыпролетарлар», – дептокьташдыра. Шеклик ёкъ, газетде айтылагъан «къазакълар» шолардыр.

Бирдагъы, Бахчасарайда чыкьгъан «Таржуман» (1908-нчи йыл 5-нчи июль) газетнибошлугъуна Зайналабит: «Мен Зайналабит Нугъай огълудан салам Мусагъа» деп язгъан. Муса ким болгъанны аян этмеге гъалиге бажарылмагъан, ону билегенлер билдирер деп ойлашмагъа ярай. Шо газетни 13-нчю майда 1916-нчы йылда чыкьгъан 106-нчы номерини бошлугъуна Зайналабитни хаты булан «Изамитдинни, Магъмутну, Азимни атын тутуп салам йиберилген. 1916-нчы йылны 20-нчы майында» деп, Зайналабитни къолу салынгъан.

Арап тилни уйренив грамматикасы сакълангъан. Ону бош бетине: «Ювугъум Астемиров Багъавгъа бердим шу китапны, мен Зайналабит» – деп орус тилде язылгъан.

Багъав ким экени белгили. Изамитдин булан Азим де, мени пикрума гёре, Зайналабитни къардашлары болмагъа герек.

Газетлени, журналланы аты чыкьгъан сонг, шу ерде дагъы да бир нече фактланы эсгермеге тарыкъ.

Зайналабит 1915-нчи йылда, ону архивиндеги бир-бир документлеге гёре, «Садай Кавказия» деп къумукъча жамият-экономика ва адабият газет чыгъармагъа план тутгъан. Башгъа бир кагъызында ол:

«Гьюрметли эфенди, артда айтма сюеген затым – материаллар гъазир болуп битмей бугюню номер чыкъмажакъны сизге билдирме герекмен. Редактор Батырмурзаев», – деп язгъан.

Шо газет чыкьгъанмы, къайда чыкьгъан – гъали де белгисиз. Янгы ахтарывлар юрютме герек. Тек шулай бир-эки маълуматлар гелтирип къарамагъа ярай. 1903-1916-нчы йылларда Бакю ва Тифлис шагъарларында «Садай Ватан», «Садай гъакъ» ва «Садай Кавказ» газетлер чыкьгъан, амма шо газетлер бизин къолубузгъа тюшмеген.

Архивлерден табулгъан белгисиз бир авторну Нугъайгъа ва Зайналабитге багъышлангъан йырында булай айтыла:

**«Каспий денгиз ярып, шашка уруп,
Алар булан олтуруп, бир арив мажлис кьуруп,
Муну булан баргъанлар савдюгерлик эте эди.
Бу десенг гьар-бир ерде гьуриятны гётерди.**

**Дослары-ювукълары ташлады муну гьаман,
Олагъа кьарамайлы бу гьуриятда гьаман.
Душманлар гёрсете эди уллу савдюгер байлар,
Башгъа олтуруп иче эди, онда олар чайлар.**

**Азербайжандан кьайтып, Грузиягъа бара эди,
Большевиклер ичинде ёлдаш излеп кьарады,
Уллу ваъза эте эди большевиклеге барып,
Шондан кьайтып геле эди сокъмакъсыз тавну ярып.
Уланы Зайналабит гелди кёмекге етип,
Программалар гелтирди, кёп уллу гьазир этип».**

Шиъру 20-нчы йылларда язылгъан. Автор Нугъайны ва Зайналабитни Азербайжанда ва Грузияда болгъанлыгъына айрыча тергев бере. Зайналабитни Азербайжан язвчулар булан, газетлер булан тыгъыс аралыгъы болгъанлыкъгъа шагъат болур йимик кёп документлер бар.

1916-нчы йылны 25-нчи майында ол Азербайжанда тюрк тилде чыгъагъан бир газетге бусурман алимлени инг гёрмеклиси Абу-Али Ибн Синаны яшаву ва яратывчулугъу гъакъда макъала язып йибере. Шо йылны январь айында буса Бакюге Оружиевлени тюкенине булай яза:

«Гьюрметли эфендилер, магъа шу асарланы йиберилиз:

1. «Шайых Шамил», пьеса, дёрт пердели, русчадан таржума этген Абдулла Шаик Талибадзе. Ол пьеса 1914-нчю йыл январда Бакюде бусурман гъаваскарларыны ягъындан «Никита» театрны сагънасында ойналды.
2. «Надиршагъ» – пьеса, доктор Нариманбек Наримановну асары.
3. «Энниден сонг сувукъ гюнлер». Магъамматсайит Ордубадыны асары. Зайналабит Батырмурзаев.

Бирдагъы бир кагъызында Зайналабит бакюлю устаз Акрам Рзаутдинге темиркъазыкъ ва аштархан тюрк халкълар тергевсюз кьалгъанын эсгерип, «Дирилик» деп ат да салып оланы адабият асарларындан кьурулгъан антология чыгъармакъны тапшура.

Зайналабит революция болгъунча алда объюню атасы Нугъай булан бирликде кьумукъ тилде газетлер, журналлар чыгъарма чалышгъанына бирдагъы шулай бир шагъатлыкъ бар. О да кьызардашы Рафишге Зайналабит язгъан кагъыз. Кагъызда булай айтыла:

«Азиз кьызардашым Рафишге менден кёп саламлар болсун! Дагъы да мени сорасанг, алгъамдулилла, яхшыман, Хасавюртда турагъаным ай ярымдан артыкъ болду. Бугюн айны 20-нчы гюню. Орусланы байрамы болуп бош тураман. Магъа мунда турмагъа уый де, аш, сув ва бир кьулулукъчу

да, айгъа алты тюмен акъча да бере. Гелеген айым озге орус учителлеге йимик 90 манат болажакъ.

Ондан башгъа да мен 10 гюн алдын Шурагъа барып затлар басдырып гелдим: къумукъча да, арапча да, халкълагъа тегин ойлешмеге, гъалиги заманны устынде...

Онда гъали къумукъча газет чыгъажакъ. Газетни чыгъармагъа мени сайлагъан. Басмахананы еси мени не этип де Шурагъа элтежекмен дей. Мунда, Хасавюртда да къумукъча газет чыкъса ярай. Мени, нечик де, эки ерни бирисине сайлагъанлар...

Гъали заманлар бек яман... Сакъ турмагъа герек. Гъазирлик гөрмеге герек. Адамны эсине гелмейген ишлер болмагъа тура. Савут-зат къатынлагъа етгинчеге сакъламагъа герек. Башгъа ерлерде уллу къавгъалар бар. Айт олагъа да... Сав, къайгысыз тур. Гъаманда сени унутмажакъман. Менден Багъавлагъа, Гъажилеге, Айгъанатлагъа ва башгъалагъа да салам айт.

Токъайны гёммеге барырман деп тура эдим. Заман аз къалды. Уйге де бармагъанман».

Зайналабитни 1914-1915-нчи йылларда атасы Нугъай апендиге Аштархандан Оренбурггъа салгъан кагъызларыны шо девюрню уйренмек учун уллу тарихи маънасы бар. Зайналабит, о заманны яшав гъалларын суратлай туруп, девюрню келпетин де ярата, дагъыстан халкъланы къыйынлы яшав гъалларын гёрсетип бере. Ону шолай маъналы кагъызларындан бирин толу кюйде гелтирмеге сюемен:

«Оренбург. «Вакъыт» газетни редакциясы

Шариф айынг къутлу ва мубарак болсун! Мени сыйлы ва гъюрметли атам, Нугъай апенди, саламалайкум! Мурадым – сиз сав-саламат болмакъдыр. Бизин гъаллардан сорасагъыз, алгъамдулилла, бизде къаттыгюн къурбан чалынды. Бу йыл къурбан байрам берекетсиз оьтдю. Себеби де – Яхсайда яман аврув яйылгъан. Мундан бир-бир гюнлерде 5-9 адамгъа ювукъ гечине. Эки гиши оьлмеген бир гюн де болмагъан.

Абдулвагъап, Низамитдин, Пачахан, Рабият гъалиге къолай болуп гёрюнелер, амма бир гюн къолай болуп гёрюнсе, эртенине ятып да къалалар.

Аврувну умуми аты «тиф» деп айталар.

Халкъ, мадары барлар, я Буравкъалагъа, яда Хасавюртгъа барып себеп къыдыралар. Амма адамланы бирлери янгыдан башлап авруп яталар. Бу аврувну бир сыры бары белгиленди.

Оьлгенлени кёплюгюн гёрюп, Рафиш бек гъалеклене. Докторлагъа барып себеп этдирмекни арзын эте. Тюзю мен де бираз къоркъа башладым. Мугъкам болса, сиз къайтарып, шону гъайына бакъсагъыз яхшы болажакъ эди.

Агъайым, сен къурбангъа гелмежекни билгенде, йылады. Почтадан алып гелегенде кагъызланы, агъайым къабакъ алда олтуруп тура болгъан экен. Абдулгъамит кагъызланы элтип ону къолуна берип къойгъан...

Мунда ишлемеге иш де алып къайтсанг, яхшы болур эди. Бу йыл яшав гечирмек бек къыйын болур, бары да зат багъа...

Аявлу атам, бизин яшавну кыйынлы кыясас гюнлеринде янгыз кьалмакьдан кыйын затны гөрмедим. Сен янгызсан, биз кёпбюз. Мен ону англайман. Не этейим... Сизге бары аталардан алдын ялыкь герек, сен кёп чалышгъансан, атам, сиз гъеч аямайлы бютюн яшавугъузну бизин уллу уягылюбюзню гъайында йибересиз.

Мени кьолумдан чыгъагъан зат ёкъ, мени кёмегим сагъа гъеч бир де тиймеген. Шу зат мени намусумну йылата. Мен барын да англайман – намус недир? Ону ичкыырамакылыгы недир, амма не этерсен, кысмагъа мен оьгей бусам ярай. Яшавда мен хыйлы янгылышлар йибергенмен, хата болгъанмандыр.

Сени рагъмунгну дазусу ёкъ. Сиз мени оьзюгюзге хас чыныкыгъан болат къаравугъуз ва англавугъуз булан тюз ёллагъа саласыз. Сизден ювукь, сизден къардаш, сизден рагъмулу ёл гёрсетивчюм болмагъан! Инсанлыкыны оьмюрлюгюн сизде гёремен, атам. Мен сиздеги ол кьудратлы гючге баш ураман. Бютюн оьмюрюм булан сизге тенг гелир чалышмакыны намусума борч билемен.

Чыдайкыкь, атам! Давлар дагъылсын, битсин. Бирлешип оьзге халкылар булан да, берекетли топуракь къайда бар буса, шонда загъмат тегербиз. Сенсиз яшавну татывун тапмайман. Инг яхшы ер – сен бар ер, сен абат алагъан ер, инг герекли яшав – янгыз сени булан!»

Кагъызгъа уллу артыкь ахтарывлар тарыкь тюгюл деп эсиме геле. Мунда бары да зат айтылгъан. Тек булай сорав чыкымагъа ярай: о кагъыз неге Оренбурггъа адресленген ва къайсы йыл язылгъан?

Бир-бир маълуматлагъа гёре, Нугъай Батырмурзаев Оренбург шагъарда чыгъагъан «Вакыт» газетни редакциясында ишлеген ва шо газетни бетлеринде яшыртгъын ат булан хыйлы материаллар печать этген. Бугюнлерде алимлер бу масъаланы уьстюнде, Къазангъа, Москвагъа барып янгы ахтарывлар юрютюп тура.

Кагъыз, мен ойлашагъангъа гёре, биринчи дюнья даву башлангъан йыл язылгъан болма ярай. Зайналабит оьзю де «Давлар дагъылсын, битсин» – деп эсгере. Ондан къайры да Зайналабитни кызардашы Рафиш эрге баргынчагъа язылгъанлыгы бу кагъызны маънасындан да гёрюнюп тура. Архивден чыкыгъан башгъа документлеге къарагъанда, Рафиш 1916-нчы йылда къазмалы Сираждин деген гишиге эрге бара.

1918-нчи йылны 13-нчю апрелинде Зайналабитге булай кагъыз геле:

«Мен къазмалы Сиражитдинден ва Рафишден бизин сюйкюмлю болгъан атабыз Нугъайгъа ва къардашыбыз Зайналабитге ассаламу алейкум!

Саламдан сонг аввал мурат: сиз яхшы гьалда болмакысыз. Биз де яхшыбыз, алгъамдулилла.

Экинчилей мурат – сизин анагъыз заманны пасатлыкыларына гёре бек талчыгып кант эте. – Бирине сама уйге къайтма ярамаймы экен деп. Шолай болмакылыкыгъа гёре, сизге де ойлашып къарама ярай, кыырда адамы бар гиши уйде парахат туруп болагъан заман тюгюл. Сизин биригизге къайтмагъа да ярар эди.

Ондан сонг: я, Зайналабит, мен сагъа берген назмуланы сен басмагъа салмагъа къабул этмедингми, этсенг де салмадыңмы? Салсанг да, магъа йибермей къойдунгму? Нечик болдунг? Мен чи шону бек къаравуллап тураман...»

Зайналабит озъюню билимин артдырмакъ учун Россиядан тышгъа чыгъып охумакъны гъайын да эте болгъан. Яхсайда ва Аштарханда охуп ол тюрк, арап тиллени билеген болгъан. О тиллерде эркин кюйде язып болагъанлыкъгъа ону кѣп санагдагъы запискалары, чебер асарлары шагъатлыкъ этме бола.

Масала, Зайналабит озъюню «Даниялбек» деген пьесасын тюрк ва татар тиллеге гѣчюрген. Ва шо тиллерде пьеса Хасавюртда ва Темирханшурда сагънада ойналгъан.

Пьесаны тюрк ва татар тиллердеги вариантлары Батырмурзаевлени архивинде сакълангъан. Зайналабит озъюню бир татарча язылгъан шиърусунда о йылларда белгили болгъан татар шаири – Сайит Сюнчелейни танкъытгъа тута, башгъа язывларда буса озъю язгъан бир асар 500 сатыр болур деп гѣрсете.

Муна 1913-нчю йылны март айында тюркче язылгъан кагъызында Зайналабит Бахчасарайдагъы бир ювугъуна булай деп билдире:

«Гъюрметли агъам, сизге сыйлы салам булан язаман. Экинчилей, сизге савлукъ, саламатлыкъ ёрайман. Сакъласын яман тѣзден сизин гъакъ. Эки де дюньяны азапларындан сизин азат этсин. Бизин гъаллардан сорасагъыз, аманлыкъ. Шюкюр худаины озъюне, гъали биз язбашны ниъматлы гюнлерине етишдик.

Эфендим, сизин къулулгъуз, бир ерге гетип, уйде болмагъан саялы заманында сизге жавап язып болмадым. Гечип къоярсыз бугъай. Магъа бир четим, къыйын заманда, онда барып сыйлы гюнлени бош йибермедим. Бир зат да чыкъмады. Араплар да айтгъанлай: чомарт тюзлер, къызгъанч бузар... Нечик алай да, мен сени озъюме бек ювукъ адам гѣремен. Шо гъис булан ругъланып, сизге кагъыз язаман.

Къарангълыкъда къалгъан бизин бусурман халкълардан чыкъгъан сизин йимик алим эфендилени янгы яшавгъа тартып, илмугъа гѣз ачдыргъаны саялы кѣп сюемен.

Аз этсин, кѣп этсин, олай ишлени юрютеген сыйлы эфендилеге гъакъ юрекден ирия болуп, разилик билдиремен.

Оланы чалышыву булан дюньяны алдынлы маданияты Кавказ тавлагъа да ете, мунда да озъ ярыгъын яя.

Амма ол маданиятны халкъланы арасында яйылма къоймасбыз деп айланагъанлар да ёкъ тюгюл.

Мени эфендим, сизге белгили болсун: мен бу сыйлы рамазан айны 15-нде Стамбулгъа гетсем ярай. Муратгъа етмек учун худаидан да кѣмек къаравулламан.

Арап тилни грамматикасы, логика, философия илмуланы теренден уйренме сюемен. Мен исламны законларындан, пайхамарны хадислеринден билимимни артдырдым. Гъали энни табиат илмуланы (зоология, биология)

уыйренме сюемен. Шу илмуланы уыйренме Стамбулда багъыйлы болур деп эсиме геле. Онда дагъы да бир хыйлы илмулар булан ювукъдан таныш болма къастым бар. Стамбулда 5-6 йыл охурман, сонг Египетге гетермен, онда арап тилден алгъан билимлеримни беклешдирермен.

Орус тилни мен яхшы билемен. Стамбулгъа бармакълыгъымны бирдагъы аслу себеби – француз тилин де яхшы уыйренмек. Неге десенг, француз тилсиз дюньягъа чыкъмагъа къыйын. Ол тил бары да уълкелени арасында юрюле.

Бизин атабыз Нугъай эфенди мени охума барагъанымдан эпсиз сюемене. Янгы илмуланы уыйренмекни тапшура. Атабыз оъзю де бу илмулардан пай алгъан. Англаву бар. Янгы илмулагъа мени ес этип, охутмакъны оъзюне борч гёре».

Бахчасарайдан Фахрутдин эфенди Зайналабитге булай яза: «Бу йыл он экинчи мартда язылгъан кагъызынгны ва янгы школаны, янгы жамиятны гъакъындагъы макъалангны алдым. Сагъа баракалла беребиз ва сизин сиптечилигигизни ушатгъаныбызны билдирмек булан, шо пайдалы ишни узатып турмакъны тилейбиз. Аллагъ сизге рагъмат этер... Бахчасарайдан хабарлар. Бу шагъарда эки школа бар. Оланы биринде 140, экинчисинде 140 адам охуй. Эки де школада дарслар арапча юрюле. Бу школаларда тюрк тилде, аз толмагъан билим бере: эки йыл алдын гъукуматны ягъындан етти йыллыкъ школа ачылгъан. Тек мунда таза тюрк тилни уыйретмей.

Демек, сени билиминг, англавунг булан сагъа Бахчасарайда охума ер ёкъ. Шо саялы Стамбулгъа яда Къазангъа бармакъны сагъа насигъат гёремен. Нечик алай да, рус ва тюрк газетлени, китапланы кёп оху».

Шу кагъыздагъы уыч-дёрт жумла охувчуну тергевюн тартма ярай. Зайналабит: «Арап тилни теренден уыйренме сюемен, орус тилни яхшы билемен, француз тилден алгъан билимлеримни артдырма къастым бар» дей, шо саялы Стамбулгъа гетме гъазирленгенин билдире.

Тюрк, татар, арап тиллени Зайналабит Яхсайда ва Аштарханда Салих Амирбековну мадрасасында охуп билген.

Ону булан бирче бир класда охугъан аштарханлы Вели Великеев: «Зайналабит мени булан Аштархан шагъарда бир сегиз класлыкъ пансионда охуй эди. Ол дарслардан кёбюсю гезиклер оър къыймат ала эди. Зайналабит пансиондан бир-нече керен къуваланды. Артдагъы гезик буса губерниядагъы школалагъа къарайгъан инспектор Искендеровну «Зайналабит газетде гъалиги къурумгъа къаршы макъала чыгъаргъан» – деген гёрсетивюне гёре къуваланды», – деп яза.

Бу пансионда охуйгъан Зайналабит француз тилни охугъан. Ону кагъызларыны арасында француз тилде язылгъан шиърулар бар. Олар Зайналабитни хаты булан язылгъан. О шиърулары биз къумукъчагъа гёчюргенбиз. Олар сююв йырлар. Француз тилде къумукъчагъа В. Гюгону «Эй, аливжан» атлы шиърусун Зайналабит «Тангчолпан» журналны 12-нчи номеринде чыгъаргъан.

Бахчасарайдагъы ювугъуна язагъан йимик, Зайналабит Стамбулгъа гетмеген. Россияда артып гелеген инкъылап агъвалатлар ону Къазангъа

тартгъан. Берилеген маълуматлагъа гёре, Зайналабит Къзан университет-ни Восточный факультетине охума тюшген.

Вели Великеев язагъангъа гёре, Зайналабит Къзан охув ожагъын-дан Петербургда чыгъагъан «Халкъ» деген газетде бир макъаласын печатъ этгени саялы тайдырылгъан.

Зайналабит Россиядан Кавказгъа политика ябушувлардан чыныгъып къайта. Ол Аштархандан Бакуге геле. Мунда кёп узакъ турмай. Ватанына алгъасай, 1915-нчи йылны язында ол Яхсайгъа къайта, 1916-нчы йылда Хасавюрт училищеге дарс беривчю болуп тюше. Инкъылап ябушувларда Зайналабитни адабият яратывчулугъу да оьсе ва теренлеше. Бир-эки йылны ичинде Зайналабит бир-нече пьесалар ярата, оланы тюрк тилге гёчюре ва сагънагъа салма гъазирлей. Гъали болгъунча Зайналабитники деп уьч пьеса гёрсетиле эди, гъали энни о санавгъа Зайналабитни «Шавхалны нёкери» деген пьесасын, «Сиз неге гъазирленмейсиз» деген романын (бир-бир гесеклери «Тангчолпан» журналда берилген), «Муратбек» деген повестин, бир-нече янгы шиъруларын къошма тюшер.

Масала, «Шавхалны нёкери» деген пьесасын Зайналабит булай башлай:

1. Гъажимурза – къагъруманлыкъ, батырлыкъ машгъур жанлы къумукъ, эллий яшында.

2. Солтанмут – Гъажимурзаны тухум къардашы – 35 яшында.

3. Ниъматханым – Къзакъны къарындашы, Гъажимуратны инисини къызы.

4. Къзакъ (къагъруман) – Гъажимурзаны инисини уланы (черивбаш) – 25 яшында.

5. Шавхал-бий, бир князь (бек) – къумукъ бийлени башы ва макъ- танчыгъы – 55 яшында.

6. Элдар (кинжа) – 60 яшында.

7. Темиргерей – князь.

8. Солтанмурат – Шавхалны уланы, къоркъач – 25 яшында.

9. Умрайгъан – Шавхалны къаравашы, Къзакъны суйгени – 16 яшында.

10. Маржан – 10 яшында.

11. Асият – нёкер къызлар.

12. Гъазир

13. Къади – 70 яшында.

14. Агъматпаша.

15. Салимсолтан – Къзакъны къурдашлары.

16. Халкъ.

Агъвалатлар Кавказияда чеченлер булан къумукъланы арасында XIX асруну башларында бола.

Бу гезик бизге белгили материалланы бир бёлюгюн къолладыкъ. Къалгъанлары гъакъда да оьз къаравубузну язма хыял бар. Эгер де шу макъала бизин охувчулагъа Нугъай апендини ва Зайналабитни яшаву ва гъаракаты гъакъында аз буса да янгы маълуматлар бере буса, ону язмакъ булан бизин алдыбызгъа салынгъан муратны кютюлгенге гъисап этер эдик.

Зайналабитни макъалалары

СЮЛЮКЛЕР

Дёрт йылдан берли созулуп гелеген бу кьутсуз гьал, инсанланы ишлейген, дюньягъа азыкъ-аш, мал-матагъ береген тайпасын, мисгин ишчи халкъны ишинден айырды. Мисгин халкъны кёп яны дав майданларда кьырылды, кёбюсю акъсакъ, чолакъ, сокъур, сангырав болуп ишге ярахсыз болду. Халкъгъа яшав, ичив, рызкъы ва башгъа тарыкъ-герекни гъазирлейген табунну яртысы оьлюп ва зараллагъа тарып, ишге ярахсыз болгъан сонг, нечик де кьолда бар затдан яхшы кюйде пайдаланып къалайыкъ деп айланагъан байлар маллагъа мисгин халкъны оьлюм гьалгъа салырдан кьоркъунчул багъа гесдилер, яшав чыдамагъа болмайгъан авурлукъда болду.

Россия Октябрь инкьылабындан сонг, мисгин халкъ Россияда оьзю гьаким болуп, оьзюню яшавун бираз ангилликге теберди. Ун, экмек, нап, тамакю йимик яшав учун тарыкъ затланы кёбюсю «монополия» этилди (гьукуматныки этилди).

Тек гьукуматы бегип битмеген ерлерде булагъа башгъа чаралар гёрюлмей, багъалыкъ гьаман оьрге багъып абатланып бара. Дагъыстанда, айрокъда Темир-Хан-Шурада гьукуматы бегип битмегенге, бу багъалыкъ гюн сайын арта бара.

Тюнегюн базарда, тюкенде кёп болуп гёрюнеген затлар, тангаласында гёзден тайып да къала. Тамакю, папирос бир-бирде тюкенлерде яшынып къала. Экинчи гюн, устьоне бир-эки къат багъа да артдырылып, бары да тюкенлерде гёрюне...

Бу не оюндур? Бу оюн биревлеге йыбанчлы болса да, оьз кьыйыны булан ерден чёрек табагъан, ялынып къуллукъчулукъда яшайгъан мисгин халкъ, ач-ялангъач халкъ бу оюндан гьеч кеп-йыбанч алмай.

Дагъыстанны мисгин халкъы оьзюню елкесине онгарылгъан улуу ёммакъларындан кьутгъарылгъан. Гъали оьсюп гелеген бу увакъ ёммакъланы оьсмеге кьоймай, тезлик булан силлеп ташламагъа герек.

Бу гьуриятны оьз мангалай тери булан оьзюню гюнлюк яшавун гёрюп, турагъан ишчи-сабанчы мисгин халкъ оьзюню къанын тёгюп алгъан. Бу гьуриятдан пайдаланма тийишли гишилер де мисгинлердир.

Гъали гьуриятдан гъар заман багъасын юз къат артдырып, мыйыкълары да буруп, кекирип, мисгин халкъны къанын соруп юрюйген сюлюклер алгъан гьурият ёкъ! Ол сюлюклер билсинлер! Оьзлер мискин халкъдан сорагъан къанланы бир гюн къусмагъа тюшежекни!

Темир-Хан-Шурада гъали ишчи-сабанчы ва асгер вакиллерини Совети къурулгъан, бу мажлис – Совет шагъарда гётерилип барагъан ёлсуз-ёрукъсуз багъалыкъны алдын кьыркъмагъа борчлу! Адамлагъа яшавлукъ учун бек тарыкълы болагъан бир-бир затланы, нечик амал этип, тезлик булан

«монополистия» этмекни (гьукуматныки этмекни) кьайгьысына гиришмесе, мисгин халкъны кьанындан толгъан! Энни оланы кьусдурмагъа, дагъы сормас йимик этип, туз ашатып кьусдурмагъа заман болгъан!

«Ишчи халкъ», № 8, 25 июнь, 1918 йыл.

АБУ АЛИ ИБН-СИНАНЫ ТАРЖУМА ГЪАЛЫНА КЪЫСГЪАЧА БИР КЪАРАВ

Гьюрметли охувчу! Бусурман философияларыны чинк де биринчиси болгъан Абу Али ибн-Сина гьижратдан 370-нчи йылда бугюнго эсги Бухараны янында Афшана деген бир юртда дюньягъа гелген...

428-нчи йылда Гьамадан деген шагьарда дюньядан гетген. Абу Али ибн-Сина яшлай илмугъа ябушуп, бек кеп илмулар тафсил этип, бек кеп ерлени кьыдыргъан. Ону бютюн объмюрю илму ва маариф (прогресс) ёлунда битген. Адабият, дин илмулар, гьисап, гьиндис, мандикъ (психология), тиббун (медицина), гьикмат (философия), сиясат (политика), музыка илмулар деген шу илмуланы барысындан да бек кеп китаплар этген. Ону кеп китапларындан кёбюсю бырынгъы арап пачалыгъы... Сонг Европадагъы адамлар огъар «бусурманланы Аристотели» деп айталар ва Сократ дейлер. Кёбюсю китаплар айтагъангъа гёре, Али ибн-Сина арап тьюгюл, тюрк-татардыр. Бу да оз халкъын сюегенлеге бир сююнч, бир оьктемликдир.

Артыкъ билме сюегенлер тарих кьамусгъа кьарасын.

25 май, 1916 йыл.

ТЕАТР НЕ ЗАТДЫР?

«Театр демек бир халкъны яшавунда болагъан тюрлю гьалланы болгъан кююнде сагънада ойнап гёрсетмекдир. Европалылар театр гъа яшавну яхшы-яман якъларын гёрсетеген гюзгюсю дейлер. Шо гъар гёре халкъны яшавунда болмагъан гьалланы театрда ойнап гёрсетме гьеч изну берилмей...»

Театр китаплар язагъанлагъа шулай уьч борч салына.

1. Бизин эсги яшавну кьолайсызлыкъларын ачыкъ гёрсетмек.
2. Халкъны янги яшавуна кюрчю салмакъ...
3. «...Халкъда ватанчылыкъ деген, халкъчылыкъ деген оину уятмакъ.

Бизин талайыбыз шонда экенлигине халкъны юрегин токъташдырмакъ...»

«Бугюнго гьаллагъа бек ошавлусу шо артагъы, шо уьчюнчю муратдыр...»

«...Театрны яшав учун пайдасы бек кеп. Масъала, Дагъыстанны кьагъруманы имам Шамилни бары да хасиятларын белгили этип язылгъан

бир китабында (театрда) ойнагъан заманда, тамашалылары юреги башгъа гьалгъа айлана. Гертилей де, ватан учун, гьурият учун 25 йылны узагъында давлар этген Шамилни гьргенде йимик болалар...»

«Тангчолпан», № 1, 20 август, 1917 й.

ТИЛ МАСЪАЛАСЫ

...Бир миллетни миллетлигин сакълайгъан гьуч-къурал о миллетни тили экенлигине туташ дюньядагъы мадани инсанлары тарихлеринден далил-фактлар чыгъарып гьрсетмек тынч ишдир... Батырлыкъ, къоччакълыкъ, къагъруманлыкъ булан халкълар бир-биринден айрылмай, о хасиятлар бары халкъда да бола. Миллетлени айырагъан ана тилдир, ана тил миллетни бирикдире. Миллетлени айырагъан да, оланы бирикдиреген де – тил ва адабият...

...Инсанлары яшавуну барышына бу да узакъ къаршы туруп болмады, гьам болмажакъ...

...Тил озъ затында гьам зат! Шогъар гьере, биз ону топуракъ булан аралаш турагъан, тазаланмагъан бир маъдангъа, айрокъда, алтынгъа ошатсакъ, ону хасиятларын халкъгъа ачыкъ гьрсетмеге болурбуз. Алтын топуракъ булан аралаш турагъанда ону гьеч сыйы ёкъ, ону устынден таптап юрюйбюз. Муна ону шу топуракъны ичинден тазалап алып, ондан акъча гесилсе, о дюньягъа пача бола, гьар-бир адам огъар къуллукъ этсе, о нечакъы адамлары ачувун чыгъарса да, адамлар ону хатирине тиймейлер, тек шо топуракъны ичиндеги алтынны булай даражагъа чыгъармакъ учун кеп уллу къурбанлар бермеге, кеп уллу къастлар этмеге герек бола. Тил де шолай зат...

...Не заман о тил ишленсе, о тил булан тюрлю илмулардан китаплар, газетлер чыкъса, ондан адабият – литература деген бир зат гьасил бола... Муна шу адабият деген зат да – миллетни миллетлигин сакълайгъан гьуч-къуралдыр...

«Тангчолпан», октябрь, 1917 йыл.

ДАГЪЫСТАН ТАРИХИНЕ БИР КЪАРАВ

...Бир миллетни тарихи – ону бютюн барлыгъын, болгъанлыгъын, кемчилигин, артыкълыгъын, яшавун, гьюнерин толу кюйде гьрсетеген бир гьюзгюдюр...

...Бир миллетни оьрленмеклигине кёмек, ону оьтген талайлы гьаллары эсгерип, тарбия этеген – ону тарихидир!..

...Тарихи тас болгъан, тарихден гъайы (хайыры) болмагъан миллет азатлыкъ (гьурият) гюнлеринде де адашыр! Не ёлдан, къайсы якъгъа багъып барса, эсен-сав къалажакълыгъын билмес...

...Биз, дагъыстанлылар, гъали болгъунча тарихге гёз юмуп яшадыкъ, не тебенленмегибизни себеплерин, не оьрленмеклигибизни себеплерин, кюйлерин ахтармадыкъ...

...Башгъалар оьзлени тарихлерин гёнгюнден охурдай сакъламагъа къаст этип айланагъанда – биз девлени, аждагъаланы, албаслыланы ва башгъа минг тюрлю ёммакъланы эсибизде сакълап, къылыкъсызландыкъ. Башгъалар эл учун, миллет учун чалышып оьзлени тарихлерине макътавлу япыракълар къошдулар, биз буса асил абатларыбызны да унутдукъ. Башгъалар уяндылар – биз гъали де юхлайбыз...

«Тангчолпан», № 4, октябрь, 1917 й.

ДАГЪЫСТАНДА ТАРИХИ ГЮНЛЕР

Гъуриятдан сонг Орусиятны башгъа ерлеринде йимик Дагъыстанда да комитетлер, комиссарлар салынгъан эди. Дагъыстанны марказы Темир-Хан-Шурада областной комитетден башгъа, гъажатлы болгъанда чакъырылагъан бир областной Совет де бар эди. Ол областной Советни экинчи жыйыны ноябрь айны ахырында тозулуп гетген эди. Ол тозулуп бир ай ярым къалмай дагъы да Советни чакъырмагъа областной комитет борчлу болду. Себеп де, тав ичиндеги комиссарланы арзалары болду. Экинчи Совет тозулгъан сонг, гъар даим олардан гелеген арзалар: «Тав халкъ оьзлеге тынгламай, яманлыкъ этегенлени чакъырып гелтирип болмайбыз, кёп ерлерде комиссарланы къувалап да тайдыралар, ондан башгъа да Узун-Гъажи бир янындан халкъны арасына хозгъавул салып юрюй, «бизге имам болмаса ярамай деп, ону учун муфтий Нажмутдинни гъазир этген» деп.

Шулай нече тюрлю хабарлар эшитип областной комитет областной Советни чакъырмаса болмады. Шу январны он гюнюнде Совет Шурада болмагъа герек деп белгили этди. Бир-нече гюн алдын муфти Нажмутдин булан Узун-Гъажини 6 минг асгер булан Шурагъа багъып гъаракат этгенлиги ва оланы булай гюч булан гелмеклигинден мурады – орусча илму охугъан Дагъыстан зиялилени, Дагъыстандагъы социалистлени оьлтюрмек, бары да комитетлени къувалап гъар-бир ишни оьзлени къолуна алмакъ экен деп авзунда тюрлю-тюрлю сёзлер сёйлени эди.

Дагъыстан бусурман социал-демократ-ишчилер табуну оьзлер бир мажлис этип, гетген солдатлардан къалгъан тюбеклени касип ва пакъыр халкъгъа оьлешмеге башладылар. О гюн (сегизинчи январь гюню) «Дагъыстан виляятны ер ишлерине къарайгъан комитетини» алдында 4-5 юз пакъыр касип халкъ жыйылгъан, тюбек тилей эдилер.

О гюн ишчи ва касип халкъгъа алты юзге къадар тюбек оьлешингени билинди.

Шо ахшам алдынгъы губернаторский домну алдындагъы майданда ишчилени митинги – жыйыны болду. Алдын Аргутинскийни памятниги – гъайкели болгъан ташны уьстюне минип, машгъур ислам социалистлерден Жалалутдин Къоркъмасов: Дагъыстанны гъуриятына къаршы бек

кьоркьунчлу бир юмурукъ гётерилгенни, мундан айры бек пакъыр халкъ-гъа зарал болажагъын, Узун-Гъажи булан Нажмутдин 5-6 минг асгер булан Шурагъа юрьюгенлиги герти экенлигин, Шурада гъеч бир солдат къалмай гетип турагъан бир заманда булай асгер булан гелмек гъуриятгъа бек кьыйышмайгъан бир гъаракат экенин сёйледиди. Шу гелеген асгерни Шурагъа гелтирмесин, муфти геле буса, элли гишиден артыкъ янына адам алып гелмесин деп, тезлик булан муфти Нажмутдинни алдына вакиллер йибермеге гереклигин англатды. Сонг доктор Темирболат Бамматов чыгъып:

«Дин къардашларым» деп башлагъан сёзюн «Шурагъа Узун-Гъажилер къан тёкмеге гелмей, шариатны агъкамларын юрютмек учун геле, олар бир де халкъгъа олай яман негет булан гелмей» деп битдирди.

Нечик де халкъ о гече бек толкъунлу эди. Халкъ недендир кюстюне, не затдыр, кимдир, халкъны юрегине кьоркьунч сала эди. Бу кьоркьунчгъа гечени къарангылыгъы да кьошулуп, халкъны юрегин дагъыдан-дагъы да тынчсызлашдыра эди. Танг къатды, гъава арив, гюнню гючлю шавласы «бу гюн не буса да бир кьоркьунчлу иш болур» деп хозгъалышып турагъан шагъар агълюню юрегин аз буса да тынчайдырды. Гишини юрегине: булай тынчайгъан гъавалы арив гюнню ичинде кьоркьунчлу гъаллар болмас бугъай, деген хыял геле эди.

Эртен сагъат онларда орус, араб, къумукъ, авар тиллеринде басылып Узун-Гъажини хитабнамалары халкъгъа яйылды. Хитабнаманы кысгъачасы: «Мен Узун-Гъажи Темир-Хан-Шурада къан тёкмеге гелмеймен. Мен орусча охугъан бусурманланы башын гесмеге гелмеймен. Мени атымдан булай питнели хабарланы чыгъарагъан гъуриятны да, шариатны да душманларыдыр. Шагъар халкъы тынчайсынлар, питнечилени сёзюне кьулакъ асмасынлар. Мен халкъны шариатгъа чакъырагъан гишимен. Мени англавума гёре шариат булан гъурриятны арасында гъеч башгъалыкъ ёкъ. Мени башгъа областной комитетлер булан душманлыгъым ёкъ. Мен Шурагъа етишип ол комитетлер булан да сёйлермен, ишни арты сизге де, бизге де хайырлы болур, иншаллагъ». Шу эсгерилген сёзлер эди. Хитабнаманы толу кюйде мунда рижасын язмагъа суйген эдим. Тек бу сёзлени язагъанда кьолумда хитабнама язылгъан кагъыз болмагъанлыгъы саялы, язылмай къалды.

Бу хитабнаманы охугъан сонг халкъны юреги бираз тынчайды. О гюн гъар бёлюк-бёлюк болуп шагъар агълю хитабнамагъа тюрлю- тюрлю муханама эте эдилер. О гюн «Узун-Гъажи булай гиши,

Нажмутдин олай гиши» деген сёзлер орамларда, «Чашка чайда» ва башгъа ерлерде сёйленди десе де яражакъ.

Бу гюн шулайлыкъ булан озду. Бу гюн Нажмутдин геле деген хабарлар болса да, о гелмеди. Къазанышда токътагъанлыгъы белгили болду. Эртен (10-чу январь) сагъат 11-де шагъарда яшыл чалма байлагъан тавлулар гёзге кёп гёрюне башлады. Булар гелип бир-эки сагъатдан сонг яшыл чалмалы тавлуланы бир гиччирек бёлюгю такбир, таслил айта туруп, инбашларына тюбеклер де салып шагъаргъа гирди. Бу, озокъда, биринчи абат, сынав учун алынган абат буса ярай эди. Шагъарны яшаву башгъа тюсге гирди. Гъар

ерде гюрем-гюрем болуп сёйлейген не затдандыр, кимдендир? Неден уьрке эди? Дагьыстан вилаятны тарыкъ-герегин гьазирлейген (областной продовольственный) комитетни складам сакъламакъ учун гьазирликлер гёрюлдю. Бу гюн шагьарда бек гючлю толкъун бар эди. Гьар ярым сагьатда акъ, къызыл, яшыл чалмалар булан шагьаргьа низамсыз кюйде яйылагьан тавлулар къайда къарасанг да гёзге уруна эди. Булайлыкь булан бираз вакъти оьтдю, ахшам орусча сагьат беш эди. Къайдандыр бир аваз – алышып зикру этегенлени гючлю авазы эшитиле, бара-бара шагьаргьа ювукълаша башлады. Бу арада шагьар халкъыны арсында бир хозгъавуллукь тюшдю. Орус, жугьут, бусурман бары да бу тавуш эшитилеген якъгьа таба, гелегенлени алдына бара эди. Къулакъланы тындырагьан бу гючлю такбир авазы баргьан сайын шагьаргьа ювукълаша, ахшам сагьат алтыда, алты минг адамлыкь гюч, гьеч чакъырылмагьан къонакълар, орамланы толтуруп бёлюк-бёлюк болуп шагьарны ичи булан тебен багъып агъа эдилер. Шагьарны яшы- уллусу бу айтгьандан бетер къоркъунчдан къоркъгьан эди. Гелеген асгерни башларында яшыл, къызыл чалма, бир хыйлысы тюбексиз, тюбеге ёкълар да къолларына суврулгьан хынжал, тапанча, шёшге тутгьанлар. Тюрлю дуалар язылгьан яшыл, къызыл, гёк байракълары булан асгерни алдына циркчи борец Аликъылыч шёшгесин сувуруп тюшген, оьзю атлы, эки янында эки яв ясавуллар ону сакълап шулай низам булан Дагьыстан вилаят комитетни алдына барып токътадылар. Гечелик учун солдатлар тайгьан казармалар белгиленип асгерлени гьар бёлюгю бир казармагьа гетдилер. Ахшам сагьат сегизлерде орамларда халкъ бек аз гёрюне, тавушлар сёнген, гече бир эки бошуна атылгьан тюбеклерден башгьа аваз эшитилмедиле. Эртен не болур экен деген умут булан халкъ гечени оздурду. Танг къатды. Тек кёк юзю булутгьа ошайгьан къара туман булан къаплангьан, гюнню айланасы нюрсюз, шавласыз бир тюр алгьан, ярыкъны, ярыкълыкьны сюеген юреклене къайгьы, умутсузлукь къаплагьан. Эртен сагьат тогъуз. Орамларда такбир авазлар янгьира башлады. Булагьа сагьатда бир бёлюк-бёлюк болуп юртлардан гелеген халкъ да къошулуп, ахшам сагьат дёрт болгьунча орамларда ари-бери юрюй турдулар. Бу, озокьда, бир тактика, бир маневр эди. Бир гюн ахшам сагьат дёртде Дагьыстан вилаятны февкаледе Къурултай – съезди ачылажакь эди.

Бу къурултайда Дагьыстан учун нечик гьукумат гереклиги, гьукумат кимлени къолунда болмагьа тийишлилиги гьакьында масъалалар арагьа салынажакьгьа гёре, Дагьыстанны гьар округундан шу масъалаланы уьстюнден сёйлешмеге алимлер чакъырылгьан эди. Булай уллу масъалалар гьакьында сёйленегенде Дагьыстан халкъ сувукь къан булан ишни ойлашмагьа болмайгьанлыгьы саялы мажлисни тартип булан бармакъ учун мажлисте билет булан тюгюл эсе гирмежекге къарар берилген эди. Мажлис Хизри Гьажиевни янгьы театрында болажакьгьа гёре, мажлисни членлери, къонакълар, табун-табун болуп, геле башладылар. Театрны алдында уьч юзден артыкъ Нажмутдин булан гелген асгерлер савутлангьан гьалда низам булан тура эдилер. Озокьда, буланы гёрюп гиреген мажлис азалары мажлисте нечик гьурият болажакьны, сюйген, гьакьылы ушатгьан сёзню

сөйлемеге нечик эркинлик болажакъны англагъан, булай хапарсыздан гелген къара гюч кёплени юрегин мажлистен сувутгъан эди...

* * *

12-нчи январда ахшам сагъат орусча алтыда мажлисни расми кюйде ачмакъ учун тийишли членлер гелмегенлиги саялы, олагъа бираз къарама тюшдю. Бираздан мажлисни ачмагъа ярайгъан йимик членлер жыйылды. Областной комитетни раиси Темирханов башлап мажлисге салам берип, мажлисни къутлагъан сонг, бугюн мажлис мундан бир ай алдынгъы мажлис йимик болмажакълыгъын, Темир- Хан-Шурадагъы, Гунибдеги, Хунзахдагъы асгерлер де гетип бугюн оъзюбюз-оъзюбюзге ес болгъанлыгъыбызны ва шогъар гёре биз оъзюбюзню гъар бир ишибизни оъзюбюз юрютме гереклигибизни, Дагъыстанны сувукъ ерлеринден гелген асгерлер оъзлер гъурият ёлунда къурбан болмагъа гъазир экенликлерин гёрсетгенлигин, ондан башгъа да бу мажлис – Дагъыстанны сиясы, мадани ва башгъа савдюгерлик ишлерини марказы – орналгъан ери болгъан Темир-Хан- Шурада ачылгъанлыгъын эсгерди. Ондан сонг шулай уллу февкаледе гюнлерибизде бизин бойнубузгъа уллу борчлар тюшгенлигин, шогъар гёре миллет ёлунда, ватан ёлунда этежек къуллукъларыбызгъа Аллагъу-Таала бизге кёмекчи болсун деп дуа этмекни ол алимлерден тиледи, бир алим гиши дуа этди. Сонг Зубаир (Темирханов) Къурултай- мажлисге бир раис гереклигин билдирди. Раис-тамазалыкъгъа Пирали Эмиров ва огъар эки кёмекчи, русча язвчулукъгъа Бадави Сайитов, бусурманчагъа Магъаммат-Мирза Мавраев сайланды. Тек Пирали Эмиров мажлисни тартибин сакъламагъа бажармажакълыгъын билдирип оъзюн азат этигиз деп тиледи.

Гъайдар, Адил-Герейлеге тилесе де, олар да тюрлю себеплер гёрсетип рази болмадылар. Артда райисликге инженер Къазанбий Гайитов жинаблары сайланды. Мажлис ачылып гезикдеги эсгерилежек масъалалар булан мажлисни танышдырды. Мажлисте сөйленежек масъалалар: 1) Областной комиссар булан ону помощнигини доклады; 2) областной комитетни доклады; 3) асгер ишлер гъакъында доклад; 4) Дагъыстанны тышындагъы гъаллардан Гъайдар Бамматовну доклады; 5) Дагъыстанны ичиндеги питнелер гъакъында Алигъасановну доклады; 6) Янгыдан Дагъыстанны вилайат ишлерин юрютеген областной исполнительный комитет айыражакъ...

Сонг раис-тамаза, экинчи мажлисни 12-нчи январда эртен сагъат 10-да ачылажагъын белгили этип мажлисни япды. Халкъ гёнгулсюз кюйде яйылды. Халкъны турушу башгъа ёрукъгъа тюшген. Тиллер алдын сөйлейген сёзлени унутуп, бугюн акцентшивеси булан сөйлей башлагъан. Гъасили, тиллер бугюн юреклеге тилмачлыкъ этмей, заманны йырын йырлайгъан бир гъалгъа айлангъан эди. Гече сагъат он экилерде «Тангчолпан» журналыны идараханасыны тюбюндеги подвалда сакълангъан тюбеклени Аликъылыч элли мюрид булан гелип талап гетген. Бу, озокъда, биринчи абат эди. Элге, Дагъыстангъа оьлешинежек тюбеклени сакъланып турагъан еринден гишини киритин-эшигин бузуп талавурчулукъ ёлу булан алып гетмек – шариат салмагъа асгерни башы болуп гелген адамлагъа ярашывлу ишми экен?

Гишилени уйлерине изнусуз гирмеге де, гирип басгынчылыкъ этмеге де къайсы шариатда ярай экен? Къылычлар шариатны булай маънада англай буса ярай. Тек дёрт юз миллиондан артыкъ инсанлар озюне инанып гелген ислам шариаты булай жинаят зулму ишлер ишлегенлеге тийишли гючлю жаза этмеге буюра. Булай адамлагъа йымышакълыкъ этмеге ярамай! Башы булай терс ишлер булан башлангъан низамны арты не ёрукъгъа тюшежек-лигин ойлашмагъа да тарыкълы тююл. Яшавну барышындан дюньяда болуп турагъан уллу ишлерден де инкъылап ва аксуинкъылап – контрреволюциялардан да хабары бар адамлар бугюнгю бизин ичибиздеги ишлени яхшылыкъгъа тююллюгюне инангъан эдилер...

* * *

Ахшам он экинчи январда Хизри Гъажиевни театрында областной Совет жыйылды. Янгыдан мажлис Къазанбий Гайитовну председатель-тамадалыгъы булан ачылды. Зал, ложалар, шагъар халкъындан: рус, жугъут, эрмен, бусурман ва башгъа юртлардан гелген къонакълар булан толгъан эди. Мажлисте сёйленеген тил къумукъ тил болуп, ондан русчагъа, аварчагъа таржума этиле эди. Алимлерден бириси чыгъып: бугюн мунда Нажмутдинни де чакъырыгъыз, биз озюбюзге имам къойгъан сонг, областной Советни ихтияры къалмай, имам гъар ишге де раис-башы болмагъа герек, – деди. Раис огъар жавап бере: сиз советни члени тююлсюз, сизин халкъгъа булай буйрукълар этмеге ихтиярыгъыз ёкъ. Совет озюню ишин озю этмеге ихтиярлы!

Бары халкъ раисни къол уруп хыйлы заман алгъышладылар... Алимлени ва чалмалы мюридлени арасында хозгъалыш... президиумгъа багъып ачувланып къарап, бир-бири булан тавча сёйлеп мажлистен чыкъмагъа уруналар. Раис алимлени тартипге чакъыра... Тынгламайлар... Сайфутдин Кваршалов: алимлеге булай алгъасамакъ ярамас! Нажмутдин авруй. Ону мажлисте йиберген кагъызын алып гелгенмен. Тынглагъыз сиз, алгъасавлукъ булан ишни бажарып болмассыз! Алимлер тынчайып ерли-еринде олтуралар...

(Гьоцацли) Нажмутдинни кагъызы: «Салам алайкум, мен бугюн асгерлени де, оланы уйретегенлени де майдангъа жыйгъан эдим. Шонда бираз сёз узакъ болду. Сувукъ тийген болса ярай. Тангала асгерлени де мунда тарыкъ чакъысын милли асгерликге къалдырып, къалгъанларын тавгъа къайтаражакъман, озюм де тангала мажлисте де гележекмен. Советни члени Нажмутдин».

Абдулкъадир член, гезикде болмагъан масъала гъакъында суал бере: Биринчи совет, гъар бир суд-диван ишлери шариат булан этилсинми? Адат булан, закон булан этилсинми? деп гъар округдан суал этип, гъар округну жувабын гележек советлерде баян этежекге къарар берилген эди. Шону да бизге маълум этигиз! Раис: ону гъакъында комитет жавап бермели...

Гъайдар Бамматов: шу мажлисте чинк алдын арагъа салынмагъа тийишли бир масъаланы гечикдирмей ойлашмагъа герек: гъали Шураны ичи тавлулар булан толгъан. Кёп яхшы низамы да бар, тек продовольственный

складда ашлыкъ ёкъ. Ачлыкъ буса, нечакъы низамлы халкъны да низамы бузула. Халкъ низамсыз буса, питне тюшмеге ярай. Шогъар гёре мен тилеймен: милли асгерлени уьстюнде турагъанланы бирисин сайлап, шо асгерлени тезлик булан ёлгъа салмакъны гъаракатын этсин.

Бу масъаланы гъакъында бир-эки гиши дагъы да сёйлеген сонг, «асгерлени къайтармагъа разимисиз? тюгюлмюсюз?» деген суалгъа бир аваздан комитет разилик баян эте... Асгерни къайтармакъны гъаракатын этмек учун генерал Халилов айрыла...

Раис: энни Дагъыстан областной комиссары Басият Шахановну доклады болажакъ!

Шаханов комиссар: Дагъыстан халкъ! Мени экинчи советден уьчюнчо совет къадар ишлеген ишлерим олай бай тюгюл. Мен кёбюсю машин ёллардагъы тартипсизликни, Дагъыстанны ичинде болуп турагъан анархия-башалманлыкъны ёймакъ учун чалышдым. Тек магъа тынглайгъанлар аз болду. Шо саялы биринчи январда мен областной комитетден мени азат этмеклигин тиледим. Ондан башгъа да гёзюгюзню алдында Дагъыстанда болуп турагъан ишлер мени къолумдагъы гючно алды. Гъали артыкъ мунда мен бажаражакъ иш къалмады. Мени азат этмеклигизни тилеймен. Бугюнге ерли мен этген ишлерде магъа янчы, кёмекчи болгъанлыгъы учун бары да Дагъыстан халкъына, Дагъыстанны милли, сиясы оюм-жамиятларына тешекюр этемен! Дагъы да мен Дагъыстан халкъ мени булай уллу къуллукъгъа айыргъанлыгъы учун бары да халкъгъа кёп уллу алгъышлар тилеймен, гючлю алгъышлар)...

Бамматов: бизин абурлу комиссарыбыз мунда гелген заманда огъар ишлемеге бек къыйын эди. Дагъыстанда тюрлю фиркъа – партиялар бар эди. Комиссаргъа буланы гъеч бирисине де ян болмай, озюн битараф сакъламагъа герек эди. Бизин сыйлы комиссарыбыз Шаханов бу къыйын ишни бажарды. Мен тилеймен Дагъыстан советден: Мен Шахановгъа абурлу Дагъыстанлы деп айтмакъны арив гёрер эдим (гючлю алгъышлар).

Раис: энни комиссарны помощниги Али Гъасановну доклады болажакъ (Али Гъасанов доклад эте). «Бир ай мундан алдын мени комиссаргъа помощник этгенлигизни бек шатлыкъ булан къабул этген эдим. О заман тынч эди. Русияны ичинде болуп турагъан партия къавгъалары Дагъыстанда ёкъ эди. Тек бара-бара олай фыркъа табунлар бизде де бола башлады. Халкъ гъакимлеге тынглавсуз болду. Уру, талавурчулукъ, оьлю-оьлтюрюв йимик бузукълукълар башланды, рагъатлыкъ къалмады. Комитетлер озлени къуллугъун бажарып болмады. Халкъны рагъатлыгъын сакъламакъ мени бойнумда эди. Тек о ишни бажармагъа мени гючом етмеди. Мен тавда болуп турагъан ишлени эшитгенде, Гунибге барып онда асгерлик положение план этмеге суйдюм. План этмек чи къайдагъы затдыр, гъатта мен озюмню гелгенлигимни себеплерин маълим этмек учун доклад этмеге де бажарылмады. Халкъ тынглавсуз болду. Мен озюмню мурадымны айтгъанда, халкъ бу ишни Узун-Гъажиге сорамагъа герек деди. Гёресиз бугюнгю гъаланы. Шагъарны ачлыкъ басмагъа тура. Ону уьстюне партия къавгъалары башланса, ишлер бузулажакъ. Булай гъаланы ичинде къуллукъ этмеге ба-

жарылмажакъ. Гече Нугъбек Тарковскийни уьонден юз бир тюбек таланды. О тюбеклер Гъайдакъ -Табасаран округуна берилежек тюбеклер эди. Ишлени булай ёрукъсуз, низамсыз ёл булан гетивю саялы мен озюме бу къуллукъдан таймакълыкъны борч деп билемен! Тилеймен сизден мени бу къуллукъдан азат этигиз! (гючлю алгъышлар). Раисни тилевюне гёре, мажлис янгъдан Шахановгъа да, Али Гъасановгъа да тешекюр эте...

Раис: энни комиссар да, помощниги де, экинчи помощник болгъан Жамалутдин Мусалаевгъа бары да ишлерин тапшуруп тайдылар. Энни мен мажлистен сорайман янгы комиссар айрылгъынчагъа Жамалутдин Мусалаев комиссарны еринде къалсынмы? Алимлени ягъындан тавуш: о суалны алимлерден сорагъыз! Раис: кимден сорамагъа герекни, ону биз, президиум, яхшы билебиз. Сиз олтургъан еригизден сёйлеп мажлисни тартибин бузмагъыз! (Раис алгъышлана). Мусалаев: Бугюнлер бек соравлу, бек къыйынлы гюнлер, мен Дагъыстан учун, ватан учун къуллукъ этмеге суйсем де булай авур юкню гётермеге чыдамлыкъ этип болурман деп эсиме гелмей! Янгы комиссар айырыгъыз! Гъайдар Бамматов: бугюнгю хадисалар-ишлер эки-уьч гюнлюк ишлер, булар даим болуп турмас! Бизин эсибизге геле: Мусалаев булай тар вакътиде озюнню къуллугъун ташламас деп! Магъаммат къади: «Янгылары сайланып битгинче, гъар ким оз къуллугъуну башында турмагъа герек! (Мусалаев рази болду, халкъ ону тахсин эте)...

Хасавюрт округну Казиси (къонакъ чечен): Оьрленген пачалыкъларда ишлер бу ёрукъда юрютюлмей. О ерлерде гъар иш халкъны миллет мажлисини маслагъаты булан этиле. Халкъ бу ишлени яхшы ойлашмагъа герек. Къардашлар! Бизде пачалыкъ ёллар бар! Шу ёлланы тарыкъ-геречи сакъланагъан ерден халкъ барып талагъанлар. Азарханаларда ювургъан, ястыкълагъа етгинче талагъанлар! Бу пасатлыкълар, бу низамсызлыкълар бусурман гишиге ярашывлу ишлерми? Бугъар къайсы шариатда разлики этер? Муна шу пасатлыкъланы, шу питнелени сёндюрмекни ёлларын тапмакъ учун мушавара этмеге деп «Областной комитети» сизин чакъыргъан. (Алимлеге). Биз эшитгенбиз: Гъуриятны шариатгъа къаршы деп айтагъанланы барлыгъын. Булай сайлав булан, адиллик булан къурулгъан комитетлени шариатгъа хилаф ери бар буса сёйлегиз! Ойлашайыкъ. Ёкъ буса халкъны бирликге чакъырыгъыз! Халкъ комитетлеге тынгласын! Ишлер гъалиги барыш булан гетсе, узакъгъа бармай дагъы да ятлар бизге ес болур! Гёзюбюзню алдында уллу мажлис муассиса бар. Онда ишлер не ёлда болажакъ. Бизге огъар гъазирленмеге герек. Буланы барысын да ойлашмагъа тийишли! Алгъасамагъа ярамас! Бизин башгъа ишлерибиз де бар. Бугюн Дагъыстанда болуп турагъан ишлер, бу сиясы гъадисалардан биз къоркъабыз. Булай эки тараф болуп ишлемеге бажарылмас! Биз таябыз! Янгы комитет сайлагъыз!.. (доклад бите). Алимлени арасында хозгъалыш, алимлер булан чалмалылар гетмеге гъазирленелер. Мажлисни тамазасы халкъны рагъатлыкъгъа чакъыра, олар тавча, бир- бири булан мажлисге ишара этип, не затны гъакъындандыр ачувланып сёйлейлер. Магъаммат къади Дибиров чыгъып алимлени тартипге чакъыра!.. Халкъ ерли-еринде олтура. Раис: областной Советни членлери президиумгъа бир арза-заявление берген. Шуну

Советге билдирмекни тилейлер. Арза: «(Дагъыстан вилайт шурасындан). Биз, шу арзагъа къол салгъан областной Советни членлери, билдиребиз: бугюн чакъырылгъан областной Советни мажлиси шу къыйынлы гюнлерде Дагъыстанда чыгъып турагъан анархия-башсызлыкъны, питнени тайдырмакъны ёлларын тапмакъ учун февкаледе алгъа- савлукъ булан чакъырылып къурулгъан мажлис! Булай уллу масъаланы орталыкъгъа салып ойлашмакълыкъ учун гъурият- эркинлик герек, членлеге озлер суйген ёлну халкъгъа англатмагъа эркинлик герек. Шагъарны ичине къарасакъ гъеч чакъырылмагъан, тавдан гелген савутлу адамлар булан толгъан. Шагъарны халкъы уллу къоркъувлукъда. Шулай гъалланы ичинде областной Советге озюнню къуллугъун бажармагъа да, озюнню муратларына етмеге де ёл ёкъ! Советни булай гъуриятсыз вакътиде этген гъукмулары тюз де тюгюл! О гъукмулагъа тынгламакъ, Дагъыстан халкъына борч да тюгюл! Булайлыкъ булан Совет озюнню ишлерин узакъгъа йиберип де бажармажакъ. Шогъар гёре биз артда къол салгъан гишилер бу мажлисте гъеч ортакъчылыкъ этип болмажакълыкъыбызны билдиребиз! Жалалутдин Къоркъмасов, Магъаммат Али Дахадаев, Магъаммат-Мирза Хизроев, Алибек Тахо-Годи, Араш Шамхалов, Османов, Нахибашев» .

Арза охулгъан сонг, Петровскидеги солдатланы да, ишчилени де мажлисинден Шурада болуп турагъан гъаллар булан таныш болмакъ учун йиберилген солдат сёз сёйлей.

Солдат: дагъыстанлы къардашлар! Бизин Петровскидеги солдат ишлени ва бусурман халкъны комитети мени Шурагъа вакил этип йиберген. Шурада болуп турагъан ишлени гъакъында тюрлю-тюрлю сёзлер сёйлене! Биз эшитдик, ким чакъыргъаны да белгисиз кюйде он беш минге къадар савутлу халкъ жыйылгъан, бу халкъны мурады: Шураны да, Дербентни де, Петровскини де таламакъ, о ерлерде олар солдатланы савутларын да алажакъ экен. Биз мунда ишни гъакъыкъатын билме гелгенбиз. Къардашлар! Сизге зарал этмеге, сизге бузукълукъ этмеге къастыбыз ёкъ! Биз, солдатлар, инанмайбыз – сиз де, биз де къан тёгюп, кёп къыйынлыкъ булан алгъан бу гъуриятгъа дагъыстан халкъы къаршы турар деп. Башгъалар бизин гъуриятыбызны алмагъа къараса да, дагъыстанлылар бизин булан къошулуп къан акъдырып дав этер бугъай деп эсибизге геле (солдатны туташ мажлис 5 минут чакъы заман харс уруп алгъышлай! Ложалардан: «браво!!» деген тавушлар эшитиле, халкъ солдатны сёзлерине исси къан булан тынглай). Солдат сёйлей: Къардашлар! Айтыгъыз, кимлердир? Сизин де, бизин де арабызгъа душманлыкъ салмагъа сюегенлеге бирче къаршы турайыкъ! (Халкъ янгъдан харс уруп солдатны алгъышлай. Бек тючлю алгъышлай). Биз шу гъуриятны сакълайбыз! Биз билдиребиз: Туркия дазусундан къайтып гелеген асгерни гючю солдатланы Советини къолунда. Шу гючню биз гъуриятны къаршысына чыгъагъанлагъа бакъдырмагъа сакълайбыз! Олай гъуриятны суймейген адамлар Кавказда, Донда бек кёп! Кадетлени башчылары Милюковлар, мунда гелип бу ерлерде гъуриятны маънасын англамайгъан халкъланы бирикдирип, гъуриятны сёндюрмеге къаст этип айлана.

Къардашлар! Энни биз сюебиз сизин юрегигизде не зат барны сизин авзугъуздан эшитмеге! Сиз бизге, солдатлагъа, инанамысыз? Биз сизден шу суалны сорамагъа гелгенбиз! Бугюн Шурада болуп турагъан ишлер булан Петровскидеги тюрлю миллетлени жамиятлары таныш болуп, ишлени барышы не ёрукъда экенни билмеге сюе. Туркия дазусундан Ставрополгъа гелеген топлу, тюбекли солдатлар да, башгъа солдатлар да Дагъыстанда болуп турагъан бу гъалиги сияси гъалланы не ёрукъда экенлигин билмек учун токътагъанлар. Булай къыйын заманларда питнечилер бек къаст булан ишлейлер, солдатланы да, ерли халкъны да арасына душманлыкъ салмагъа сюелер. Бир-бир ерлерде солдатланы савутларын алмагъа сюелер. Билигиз, къардашлар! Солдатлар гъеч гишиге савут бермежеклер! Солдатлар савутну гъуриятны сакъламакъ учун юрюте. Биз ярлы халкъбыз, къоркъабыз. Гъар ерде гъуриятны душманлары кёп. Биз савутсуз болсакъ олар бизин янчмагъа ярай! Эгер сизин гъуриятгъызгъа къоркъунч бар буса, айтыгъыз! Бизин топларыбыз да, тюбеклирибиз де гъазир, гелигиз янаша туруп дав этейик! Бирге оълейик! Бирче гъуриятыбызны сакълайыкъ, къардашлар! Солдатланы гъалы бек къыйынлы, машин ёллар бузукъ. Фронт дазуларда ачлыкъ, Кавказияда ачлыкъ, Туркистанда ачлыкъ. Гъар ерде ачлыкъ. Ишчи пакъыр халкъны гъалы гюнден гюн авурлаша. Ишлер бу ёл булан барса, гележекде «ачлыкъ даву» башланма ярай! Бу гъалгъа гёре биз биригейик! Не бар бизин арабызда? Арабыздагъы питнечилени сёндюрейик! Бирче сёндюрейик! Биз мунда шуну учун гелгенбиз! (Солдат сёзюн битдире. Мажлис солдатны бек гючлю алгъышлай).

Зубаир Темирханов (жавап бере). Президиумну тилевюне гёре, мен сизге (солдатгъа) жавап бермеге сюемен: Бугюн Дагъыстанда болуп турагъан гъаллардан солдатлагъа да ва башгъалагъа да къоркъамагъа ёл ёкъ! Бу ишлер Дагъыстанны дахили – оъз ичиндеги ишлер! Бизин гъуриятыбызгъа бизин ичибизден бирев де къаршы чыкъмас! Дагъыстанлылагъа оъзлени гъуриятны бек аявлу. Дагъыстанлылар оъзлени гъуриятын тынчлыкъ булан башгъаланы къолуна бермеслер! Бугюн болуп турагъан ишлер бираз «ангълашылмаслыкълар» саялы болгъан ишлер! Булай Дагъыстанны оъзюне хас болгъан ишлерине солдатланы комитетлерини къошулмакълыгъы гъар халкъгъа оъзюн-оъзю юрютмек – мухтарият ягъындан къарагъанда, бизге бираз авур тийди.

Уллубий Бойнакълы (Петровскидеги мусульманланы комитетинден вакил): Мунда гелген солдатлар Дагъыстанны дахили ишлерине къатышмагъа гелмеген. Олар да, мусульман халкъны комитети де Петровскиде биригип ишлей. Олар эшитген – Дагъыстан областной Советни къуваламакъ учун тавдан 15 минг асгер де алып Нажмутдин, Узун-Гъажилер гелгенлигин! Областной Советни гъалы къыйынлы болса, огъар кёмек этмеге деп гелгенлер! (Гече сагъат бирде мажлис ябула).

Халкъ мажлистен чыгъагъанда, Дагъыстан полкнуну адамларындан эки асгер бир асгерни янына гелип, бу гече Дагъыстан полкнуну атларын урламагъа деп мюридлер гелип бираз арада атышыв болгъанлыкъны, мюридлени бирисине тюбек тийип ёлдашлары ону алып гетгенликни, мюридлер бары

да отуздан артыкъ гиши болгъанлыкъны сёйледиди. Бу гече шу вакъиадан башгъа иш болмай оьтдю.

* * *

Мажлисни азаларыны (членлерини) хыйлысы протест этмеклигине гёре мажлис баргъан сайын ругъсуз гёрюне, кёбюсю масъалалар бугюнго ишлени гъакъындан буса да, мажлис о масъалалар гъакъында оьзюню мурадын ачыкъ айтмакъдан ажиз эди.

Къырда, театрны алдында эки табун тизим болуп тизилген къара гюч мажлисни гючюн алгъан эди. Гъаллар гюнден гюн, баргъан сайын къолайсыз ёрукъгъа айлана эди. Бу гъаллардан мажлисни азалары ва башгъа алимлерден де хыйлылары рази тюгюл эди, хыйлылар муну гюч-зулмудан гъисаплай эди. Шогъар гёре Дагъыстанны ярыкъ фикирли интеллигентлери, янгы фикирли гёзю ачылгъан алимлери айры ябукъ мажлис этип, бугюн болуп турагъан ишлер гъакъында ойлашмагъа къарар бердилер. Мажлис он уьчюнчу январда областной комитет ерлешген «Народный домда» болду. Бу мажлис саялы областной Советни мажлиси болмады. Бу мажлис тюнегюнго мажлислеге къарагъанда гъуриятлы эди. Сёйлейгенлер де тартынмай оьзлени фикрусун айта эдилер. Мажлисте социалистлер де бар эди, олар да бугюнго гъаллагъа къаршы бек къызыв, бек къайнарлы сёзлер сёйледилер. Эгеришлербулайлыкъбуланбарса, Дагъыстандаянгыбаш гётерип турагъан мадани гъаракатлар сёнежеклигин сёйледилер. Бир хыйлы сёзлер сёйленген сонг артда мажлис бир авуздан Нажмутдинге шулай бир шартлы таклиф – ультиматум бережекге къарар чыгъарды. Ультиматумнугъулласы (къысыгъамаънасы)булангъынусгъасы(тексти) къолубузда ёкъ эди, шо саялы толу язмагъа кюй болмады: «Бугюн Шурада турагъан савутлангъан тавлуланы тезлик булан юртларына къайтарсын. Нажмутдин оьзю де Советни члени болмакъгъа гёре, Советге гелип башгъа членлер булан бирче ишлесин! Дагъы областной Совет халкъны сайлаву булан къурулгъан бир мажлис болмакъ саялы о Дагъыстанны къанун тизеген бир али (оьр) гъукуматы – верховный законодательный власти болмакълыгъын Нажмутдин тасдыкъ этсин! Нажмутдин муфти болмакъгъа гёре, ол янгыз дин шариатгъа байланышлы ишлени юрютсюн! Дюнья ишлерин юрютмек учун зиялилеге гъеч бир тюрлю якъдан къаршылыкъ этилмесин! Эгер Нажмутдин шу бизин уьлтиматумубузну къабул этмесе, биз гъеч бир ишге къатышмажакъбыз! Бизин шу ультиматумубузгъа Нажмутдин областной Советге гелип тезлик булан жавап берсин!» Шу къарарны берген сонг зиялилени мажлиси ябулду.

* * *

Гюндюз он дёртюнчу январда эртен сагъат онда жыйылгъан областной Советни мажлисине муфти Нажмутдин гелип, бугюнго гъалланы гъакъында эки сагъат чакъы сёйлеп доклад этди. Нажмутдин эфендини доклады кёп узун болмакъ саялы, не амал, ону сёйлеген сёзлерин барын да бир кюйде язмагъа бажарылмады... Мунда ону сёзлерини гъасилин эсгермек булан таманлыкъ этебиз! Охувчуларыбыз багъышласынлар!..

Нажмутдин озъюню докладында: бугюн Шурадан ва Дагъыстанны башгъа ерлеринден рус асгерлери гетгенлигине гёре, Шураны ва Дагъыстанны сакламакъ учун асгер тарыкъ болажакълыгъын, тавда янгы низамгъа уйренип турагъан адамлар болмакъгъа гёре, оланы мунда милли милисиягъа язмагъа тийишли гёрюп гелтиргенлигин, бары да Шурагъа гелген тавлуланы озю буюруп гелтирмегенлигин, олар бириси геле деп бирдагъысы гелгенлигин сёйледиди. Сонг озю де областной Советни членни экенлигин, областной Совет булан ишлемеге рази экенлигин, областной Советни къарарларына да къаршы чыкъмагъан ва чыкъмажакълыгъын, бугюнгу асгерлени тарыкъ чакъысын къалдырып, башгъаларын юртларына къайтаражакълыгъын билдирди. Ондан сонг имамлыкъ, муфтилик масъаласы гъакъында озъюню имам, муфти деген атларындан олай сукъланмайгъанлыгъын, Владикавказдагъы «Дагъыстан ва Шимали Кавказ (Северный Кавказ) мусульманларыны марказы комитети» озюне ким деп ат къойгъан буса, озю шол атгъа рази экенлигин, атлакъбуда гъеч маъна ёкълугъун, маъна иште экенлигин, озюне не ат такъса да рази экенлигин сёйледиди. Ондан сонг русча илму охугъанлар булан дин алимлени гъакъында, озю русча илму охугъанлагъа къаршы тюгюллюгон, дин ишлени шариатны ёлуна салмакъ учун дин алимлери герек болагъанда йимик, дюнья ишлери учун дюнья илмуларын охугъанлар да герек болагъанлыгъын, бир гишини тогъузун уланы буса, озокъда, оланы бирлери дин илмуланы охур, бирлери дюнья илмуланы охур, шогъар гёре бизге эки де табун тарыкълы болажакълыгъын англатды (*Мажлис Нажмутдинни къол уруп хыйлы заман алгъышлады*).

* * *

Бугюн 14-нчю январда ахшам сагъат 7-де Къазанбий Гаитовну тамазалыгъы булан мажлис ачылды. Народный судну председателини къуллукъдан отставка этмекни тилеп язгъан кагъызы охулуп разилик баян этилди. Раис: муфти эфендини бугюнгу жавабы гъакъында сёйлейгенлер язылсын! Ибрагъим къади: мен алимлени атындан сёйлеймен. Областной Советни членлерини арасында кёбюсю жагъил гишилер бар. Дагъыстан халкъы олар этген ишни канун – закон гъисапламагъа суймей. Шогъар гёре Советни янгыдан сайламагъа герек. Раис: бу – гезикдеги масъала тюгюл! Гъали мен сорагъан суалгъа жавап беригиз. Гъайдар Бамматов: Ибрагъим къадини сёзюн мен арев гёремен. Советни янгыртмагъа терек. Тек Ибрагъим къади айтагъан кюйде тюгюл. Дагъыстан мажлис муасисасын – учредительное собрание тезлик булан къуруп, бары да гюнню мажлис муасисагъа бермеге герек. (Октябрь революциядан сонг меньшевиклер – эсерлер де лап шолай таклифлер эте эдилер – Ш.М.). Раис: Нажмутдинге зиялылар берген ультиматумгъа бугюн Нажмутдин сёйлеген сёзлер жавап боламы, болмаймы? Шону гъакъында сёйлемеге герек. Рашкуев (къазикъумукълу): бу мажлисте хыйлылар озъюню фикрисин ачмагъа болмай. Бу мажлисте сёзге гъурият ёкъ. Къырда он минден артыкъ асгер эшикни алдында топла-

нып турагъанда мунда сёз сёйлеп болмасбыз! Областной Совет шо асгерни къайтаражакъгъа сёз берген. Сёзюн ерине етдирсин!..

Мусалаев: асгерлени йибермеге муфти изну берген. Шу ишге генерал Халилов сайлангъан.

Магъаммат къади: къоркъмакъ гъабас экенликни, Нажмутдин юзюнню мурадын ачыкъ этип, Озюнню ягъындан Советге къоркъунч ёкълукъну сёйлегенлигин баян эте. Нурмагъаммат Гъажи: дин – бир! Бары да халкъ шариатгъа рази болмагъа герек. Бары да затлар шариатгъа ярашып юрютолмеге герек. Къуранда шариатгъа гёре гъукму этмейгенлер кафирлердир дей!

Членлеринден бирев: муфти Советге сёйлеген. Советни члени тюгюл адамлар мунда сёз сёйлемесин! Раис: бу алимлер член болмасалар да, биз чакъырып гелтиргенбиз! Дин ва яшавну ишлеринде буланы да сёйлемеге ихтияры бар. Тек тавушгъа ихтияры ёкъ. Баягъы гиши бу масъалагъа байланышлы тюгюл!

Абусуфьян: Нажмутдин арив жавап берди, огъар сёз къошмагъа мен тийишли гёрмеймен!

Къазикъумукълу Къурбан Магъаммат: бугюн бизге муфти Нажмутдин берген – жавап тюгюл! Биз огъар бу асгерлени тезлик булан юртларына къайтар деген эдик. Асгер гъали де къайтмагъан, шу асгер де гетсин, сонг тавдагъы алимлер булан тюздеги алимлер Советге жыйылсын. Биз о заман сёйлербиз. Ёкъ буса бу – уллу яш. Биз Нажмутдинни озюн чакъыргъанбыз! Ол мунда 20 минг асгер булан гелген. Не ёл булан буса да Совет о асгерни тезлик булан къайтарсын. Ёкъ буса мунда иш ишлемеге бажарылмай! (Бек гючлю алгъышлар). Жамалутдин (Къарабудугъгентли) къади: Бамматовну сёзюне разимен. Тек асгерлени къайтармагъа рази тюгюлмен. Хунзахда, Гунибде солдатлардан къалгъан савутлар шариат буюрагъан ерге къайтмай туруп, асгерни къайтармагъа мен тийишли гёрмеймен.

Ибрагъим къади: Нажмутдинге бу мажлисте къуру Шимали Кавказны ва Дагъыстанны муфтиси дейлер, шариатда Шимали Кавказда ва Дагъыстанда бир муфти тюгюл юз муфти болмагъа герек дей. Муфтилик эски гъукуматны заманында бусурманланы алдатмагъа деп къурулгъан бир идара. Нажмутдин олай тюгюл. Олай уллу алим Нажмутдин муфтиликге рази болур деп эсиме гелмей. Ол шариатны валиси. Анжиде болгъан съезде де огъар «имам» деп ат къойдулар. Дагъы да Темир-Хан-Шурада да уч ерде шогъар шолай ат къойдулар! Мен тамаша боламан, шариатны ийисин де билмейгенлер огъар муфти деп юрюйлер! Бир гишиге бары да ихтиярны бермеге ярамас дейлер. Ол – имам. Ол шариатны гъукмуларын юрютмесе имам тюгюл. (Къадини янгыз алимлер ва бир-эки чалмалылар, президиумдагъылар бары да алгъышлай... Алимлер хозгъалалар. «Бусурман тюгюлмюлер?» деген авазлар геле. Алимлер уллу низамсызлыкъ чыгъаралар, бир якъдан тахдидлер (разилик), бир якъдан протестлер).

Магъаммат Мирза Мавраев алимлени тартипге чакъыра! Раис (къычырып): мунда гъар алим бир башгъа сёз сёйлей. Бири айтгъан бири-сине къыйышмай! Булай болгъанда къайсы айтагъан герти экенни билип

болмай. Оьзлер бары да шариатны атындан сёйлейлер. Муну биз англамайбыз!

Магъаммат къади Дибиров: биз огъар муфти деген атны багъыйлы гёрдюк. Башгъа ат огъар ошавсуз, имам демеге ярамай! Имам тюрлю-тюрлю бола: юртну имамы, намазны имамы, шагъарны имамы. Нажмутдин буса ругъанилер раиси (духовный голова).

Гъайдар Бамматов: бу гъаллардан башгъа да бизин бойнубузда кёп уллу борчлар бар. Биз шариатны англамагъа герекбиз! Шуну учун да шариатны маданиятгъа гелишли этмеге герек. Шариат бек эркин, шариатда гъурият да бар. Ондан башгъа дюнья ишлени юрютмеге адамлар герек. Эгер олар шариатгъа къаршы иш эте буса токътатмагъа герекбиз. Бу бизге борч. Ондан башгъа гъалиги инкъылап заманда халкъны ихтияры халкъны къолунда, муфти де халкъны къолунда.

Шу ишлени барын да Дагъыстан халкъына пайдалы ёлгъа салмакъ учун тезлик булан Дагъыстан милли мажлис муассисасын жыймагъа, мажлис муассисагъа бары да ихтиярны бермеге герек. Биз уьйден чыкъгъанда, халкъ бизге бозара. Халкъ ярлы. Шуну учун тезлик булан ерлени пайлама тийишли. Пайлайгъанда башгъа фыркыалагъа иерип тюгюл, шариатны ёлу булан пайламагъа герек. Бизин яшавубуз шу ёл булан барса, бизин гележигибиз де яхшы болур (халкъ Гъайдарны алгъышлай).

Мажлис муассисаны жыймакъ гъакъында Гъайдар этген тилекни бары да мажлис бир аваздан къабул этди.

Сонг тав асгерден гелген кагъыз охула. Кагъызны мундарыжасы (маънасы): «Советге салам! Биз гелгенбиз мунда динибизни сакъла-магъа. Биз мунда эшитдик: эл учун гелген тюбеклени биревлер комитетлеге де сорамай оьзлени иерчен – тайпаларына уьлешген деп, солдатлардан къалгъан тюбеклени де шулай оьз арасында уьлешген деп. Биз тилейбиз комитетден: шо тюбеклер кимлерде буса да алып бу бизин асгерлеге тенглик булан уьлешсин! Гюч булан алсын! Биз гюч беребиз! Сиз къайгъысын этмесегиз, биз къайгъысын этежекбиз...»

Комиссар (жавап бере): Ол савутланы гъакъындан биз олагъа ёлукъгъан эдик. Олар савутлар булан генерал Халиловгъа барып: «Биз гъурият ёлунда жаныбызны къурбан этмеге де, оьлгюнче ону сакъламагъа да гъазирбиз, савутну да бережекбиз», – деп айтгъанлар. Саадулла молла: «Олагъа мен инанмайман. Савутну берген буса, оланы сёзю герти болар эди». ...Надиршагъ: «Масъалалар эртенге къалсын». Али Гъасанов: «Арадан душманлыкъны Аллагъ тайдырсын».

Мажлис гече сагъат 2-де ябула...

Он бешинчи январда ахшам алимлени мажлиси бола деп сёйленсе де, о гече болмады. О экинчи гече, он алтынчы январда «Народный домда» Али Гъасановну башчылыгъы булан ачылды. Али Гъасанов: Башлапгъы масъала – Узун-Гъажини кагъызы. «Сиз де билесиз, Узун-Гъажиге гъеч бир тюрлю комитет герек тюгюл, бары да ишлер шариат булан юрютюлсюн, ондан башгъа да ол Гунибдеги комитетлени къувалагъан деп сёйлей». Сонг

раисликге гиши айырыгызы дей. Тажутдин Кадиев айрыла. Муслим афенди чыгып «комитетлер де болсун, тек олар да шариатга ярашып ишлесинлер. Биз биригип ишлесек пайдалы» дей. Ондан сонг Нюрмагьаммат Гьажи чыгып: «бары да зат шариат булан болсун. Комитетлер де, башга загла да шариатны аглюсюню кюлунда болсун! Шариат! Шариат!» дей. Али Гьасанов: Дагыстанда пасатлык кеп болуп бара. Шариат герти елу булан юрюлсе, бу питнелер таяр эди. Тек ону бажарма адамлар герек. Раис Тажутдин (Чирюртлу): биз мунда, гьурият не затдыр? Шу масьаланы арагьа салабыз: Гьурият шариатга тюз гелеми? Гьуриятда, бир партиялар айтагьанга кьараса, биревню кьатыны башга гиши булан юрюсе де ихтияры бар дейлер.

Али Гьасанов: огьар гьурият деп айтмай. Абдулазиз кьади чыгып я халкьга да, я оьзюне де англашылмайгьан бир затланы сейледи. Язмагьа кююн табуп болмагьанлыкьдан язып болмадыкь, охувчулар гечсинлер.

Али эфенди, мугьарир Кьазикьумукьлу. Гьурият деген бизин истилягь теорияда гьар ким оьзю суюген затны этмеге ихтияры болмакь... Шариатны буса гьаты-дазусу бар. Гьуриятны дазусу екь. Биз гьуриятны шариатга ярашдырып тутмагьа герекбиз. Башгьалар гьар динни юрютмеге ихтияры бар. Шариат огьар ихтияр бермей.

Мажлис гьуриятны шариатны ичинде тутмакьны гьукму эте. Экинчи масьала – судлар, комитетлер шариат булан болсунму?

Нюрмагьаммат Гьажи: бусурманланы ишине шариат кьарамагьа герек. Земельный комитет – ерлеге кьарайгьан комитет йимик комитетлени шариатны ийсин де билмейгенлеге кьоймагьа ярамас.

Юсуф кьади (Жюнгютейли): земельный комитетде кьадилер гьукму этсин.

Гичи Юсуф кьади (Торкьалили): земельный комитет оьзлер гьукму гесмей. Олар пакьыр халкьга пайдалы. Олар зулму булан гишини ерин башгьасына алып бермей. Олар Дагыстанны ер масьаласы гьакьындан учредительный собранияга гьазирлик гермеге айланалар!

Гьасили бары да гьукмулар, диванлар шариат булан юрюмекге кьарар берилди.

Арта мажлис ябулмагьа турагьанда Даниял Апашев чыгып имамлыкь масьаласын чыгьарды. Гетеген халкьны хыйлысы кьайтып олтурду. Даниял Апашев: алдында алимлери жыйылып, имамлыкь масьаласы чечилмей кьалгьан эди. Гьали Нажмутдин биз айтагьан кюйде гелмеди. Кеп асгер булан гелди. Сиз айтасыз шариатда имамлыкь ярамай деп. Балики бир уллу зарал гележек буса, шариат да бир затны, дурус-гьакь туююл йимик затны яратып кьоймасмы экен?

Тажутдин: Дагыстан алимлени ичинде «имамлыкьга» кьаршы турагьанлары бармы? Кимдир?

Абусуфьян эфенди: мен айтаман имам тарыкьлы туююл деп. Тажутдин: «Кьуру ярамас деймисен? Егьесе далил булан айтамысан?

Абусуфьян: бир де имам болмагъа ярамас, гъарам деп айтаман! Далил де мухтибар – инамлы китаплардан гѳрсетип айтаман. Шо китапларда дюньяда бирден башгъа бусурманлагъа имам болмагъа ярамас дей! Бизин имамыбыз гъалиге Солтан. Имам герекли болгъан такътирде де (тарыкъ болса деген маънада) биз Нажмутдинде имамлыкъны шартларын да гѳрмейбиз.

Тажутдин (кюлеп): олай буса бизин имам Шамиллер билмей юрютген экен оланы ишлерин?!

Абусуфьян: биз олагъа таклиф бермеклик гъакъында сѳйлемейбиз! Ону гъакъында сѳйлей бусакъ, огъар да гъазирбиз! Биз шаръан (шариат) булан имамлыкъ ярамай дейбиз. Эки имам ярар деп айтагъан китаплар да бар, арада денгиз болуп (кѳмек, сурсат етишмес йимик буса). Сизде де шолой деп айта бусагъыз, гѳрюп турасыз Гъиндустан ярым-атаву ингилислеге нечакъы йыракъ, арада кѳп уллу денгиз де бар. Тек Гъиндустан ингилислени къолунда. Солтан, бизге къарагъанда, кѳп йыракъ болгъан Макка-Мадинаны да къолунда сакълап тура.

Тажутдин: Абусуфьяндан башгъа, имам ярамас, деп айтагъан гиши бармы? Мустафа къади Улакъаев ва башгъа бир-эки алимлер де Абусуфьянны сѳзюн гертилеп сѳйледилер.

Ибрагъим къади (Дурангылы): Абусуфьянны къаршысына сѳйледи. Башгъа гючлю далиллер эсгермеди.

Юсуф къади (Жюнгютейли): Ибрагъим къади айтагъан затланы биз кѳп алдын гѳргенбиз. Шариатны англайгъан алим гиши Дагъыстанда имам герек деп айтмас. (Бир хыйлы китапланы эсгере). Шу китапланы гѳргенлер имам герек деп айтмас. Дагъыстан бары да имамлыкъны къабул этсе, биз де ярашып къалырбыз. Тек биз алимлер болмакъ саялы шариатны ахкамларын тюз кюйде англамайгъанлагъа малим этмеге борчлубуз. (Шулайлыкъ булан, гъеч бир затгъа къарар берилмей, мажлис ябулду.)...

* * *

Он еттинчи январда Нажмутдин имам болмакъгъа къаршы турмакъ учун Таргъудан, Торкъалиден, Къазанышдан ва башгъа ерлерден адамлар гелгенлиги, олар бусурман ишчи ва социалист фыркасына къошулуп бирче савутлу нумайыш – вооруженная демонстрациягъа гъазирленгенлиги гъакъында шагъарда хабар яйылса да, о гюн гъеч зат болмады. Экинчи гюн табун-табун болуп казарманы янына жыйылгъан бу адамлар Нажмутдинни имамлыгъына озлени къаршы экенлигин, Нажмутдин бийлеге де, байлагъа да сатылып, ярлы халкъны гюч-зулму булан янчамагъа сюеген бир гъасип – узурпатор экенлигин, Нажмутдин шу асгерлени де алып тезлик булан гетсин деп сѳйлей эдилер. Шол гюнлерде Нажмутдинни асгери орамларда кыдырып гѳрюнмей. Бир хыйлысы да гетген эди. Жюнгютей ва башгъа ерлерден гелген халкъ устьонде «гъурият, мусават (тенглик), адалят (тюзлюк) деген мукъдадас (сыйлы) калималар язылгъан кызыл байракълар гѳтерип, бирлери милли макъамлар йырлап, бирлери тюркче ватан

шаркъыларын (назмулар) сөйлөп, бирлери зикру этип шагъарны орамла-
рында гезей башладылар.

Гюндюз сагъат бирде Аргутинский орамдан эки юзге ювукъ кѣп яхшы савутлангъан атлы, яявлар, накъыра-зурнай согъуп, гъавагъа тюбеклер атып оьтдюлер. Ондан сонг беш мингден артыкъ савутлангъан халкъ кызыл гъурият байракълар булан безенген орамлагъа сыймай оьрге багъып, шагъар майданына агъа башлады. Бираздан пайтон булан Магъач Дахадаев, Жалалутдин Къоркъмасов ва башгъалары гелип майданда токътады. Халкъны ва шагъар агълюню юреклерин къоркъув булан аралашып шатлыкъ – саадатлыкъ къуршагъан.

Булай уллу тарихи, сияси хозгъалыш – демонстрацияларда артыкъ низам булан, белгили ярыкъ ой-фикир булан айланагъан Дагъыстанны ярлы халкъы кѣплени гъайран этген, умутсуз ерден тувгъан бу хадирли инкылап-алышыныв гюню кѣплени гъакъылын-оюн оьзюне бакъдыргъан эди. Бу халкъны къайсын тутуп «не учун гелгенсен» деп сорасанг, бары да бир жавап бере эди. Ол жавапда: «Биз оьзюбюзню гъуриятбызны сакъламакъ учун гелгенбиз! Дагъыстанны ичинден болду, тышындан болду гъуриятгъа къаршы айланагъанлагъа жаныбыз чыкъгъынча къаршылыкъ этежекбиз!» дей эдилер. Халкъ токътавсуз геле, майдан тола. Дагъыстанны инкылапчы асгерине тамашалыкъ эте эдилер... Реальный училищени учениклери музыка булан демонстрациягъа къошулуп, «Марсельеза» деген гъурият маршы халкъны ругъун бирден бир гѣтеринки эте. Тюнегюнго къарангылыкъ сынкъдыргъан юреклер ачыла, шатлана. Къатты кюйде эшеген гъурият ели «Марсельзаны» авазларын Дагъыстанны бийик тавларына элтип ура эди. Магъач Дахадаев да, Жалалутдин Къоркъмасов да атлагъа минип халкъгъа онунчу январдан бери якъгъа болуп турагъан ишлер гъакъында маълумат бере. Гъариси бир табунгъа барып ваъза – речъ сөйлөй. Халкъ: «Яшасын гъурият!» «Яшасын инкылапчы Дагъыстан!» деген сѣзлер булан минут сайын хатиплени (докладчылары) сѣзюн бѣле эди.

Магъач Дахадаев ат уьстюнде, жыйылгъан халкъгъа шулай сөйледи: «Бусурман къардашлар! Алдынгъы зулмучу гъакимлер тайып, бизге гъурият берилгенли 9-10 ай болуп тура. Шу гъуриятдан сонг Россияны ичи бир къайда – низамгъа тюшюп битмеген эди. Муну себеплери бар эди. Баш себеби де шу: уллу дав – мугъараба эди. Гъали гъукумат большевиклени къолуна тюшген сонг, гъукумат халкъгъа дав этмежеклигин билдирди. Тек бизин Дагъыстанда ишлер шол Россияны ичиндеги ишлер барагъан ёлдан бармай эди. Бек арив ёл булан бара эди... Халкъ тынглавсуз тюгюл эди. Къардашлар! Дюньяны башындан гетген гъаллагъа, таварихлеге къарагъан заманда, булай уллу инкылап – алышынывну гюнлеринде бир-бир адамлар сатылгъан, не де алдангъан халкъны оьзлени артына иертип чыгъалар, бары да халкъны гючюн къолларына алып, шулайлыкъ булан пакъыр халкъны янчып, халкъны сѣзюне тынгламай, оьзлер суюген затны этмеге къарай. Булай ишлер Россияны тарихинде уьч-дѣрт керен болгъан. Булай ишлер бугюнлерде бизин Дагъыстанда да болду. Булай заманда биз

борчлубуз бу гьуриятны сакъламагъа. Къардашлар! Сиз бизин артыбызда болсагъыз, биз гьуриятны сакълап болажакъбыз. Бары да Дагъыстан халкъы да айта, биз де айтабыз: «Шариат юрютюлсюн» деп, тек биз айтабыз: шариатны аты булан бир-бир гишилер чыгъып халкъны ихтиярын къолуна да алып, халкъгъа зулму этмесин. Биз огъар рази болмажакъбыз!

Къардашлар! Сиз мунда не этмеге жыйылдыгъыз, – озокъда, оьзюгюзню гьуриятгъызны сакъламакъ учун жыйылдыгъыз! Биз хыял эте эдик, Дагъыстанны ичинде болуп турагъан ишлер аз-маз къалмагъаллар булан битер бугъай деп. Бизге билинди Нажмутдин, Узун-Гъажи тав халкъны оьзюне къайтарып, башгъа комитетлеге, Дагъыстанны гъали оьр гьукуматы болгъан Советге де тынгламай, оьзлер сюйген затны этегенлиги. Исламны да, шариатны да сюегенлер тюз ёл булан бармагъа герек эди. Областной комитет оланы Советни мажлисине чакъырды. Олар гелмеди. Тек олар кёп асгер булан гелди. Ол асгерлени бирлерине айтгъан: сиз тюбеклер алырсыз деп, бирлерине айтгъан: къанимат-олжамамал алырсыз деп. Шулай тюрлю-тюрлю ялгъан сёзлер булан халкъны арасындан асгер жыйып гелди. Биз шу ишни зулму гёребиз. Олар биле эди мундан солдатлар гетгенликни! Олай болгъанда олар кимге урмагъа геле эди. Озокъда оьзлени къардашларына урмагъа геле эди. Бизге асув булан геле буса, биз беш-алты гиши эдик. Бизге олар беш-алты гиши гелме герек эди. Тюбек-савут булан гелмеге тарыкъ тюгюл эди. Къолтугъуна китаплар да къысдыртып гелмеге герек эди. Ону булан гелген бизин къардашлагъа (тавлулагъа) мен айып этмеймен. Олар оьзлени къолундагъы савутну кимге урмагъа гелгенлигин, оьзлени къардашларына урмагъа гелгенлигин билген буса, гелмес эдилер. Бу къадар кёп халкъны да къыйнап алып гелип олар не этдилер? Муна шу майдангъа да жыйылып: «Нажмутдин имам» деп шуну этдилер. Биз гъали болгъунча да айтгъанбыз, гъали де айтабыз: шу иш зулму! Зулмугъа биз рази болмажакъбыз! Биз таварихлерде (историяда) гёргенбиз, уьч юз йылдан берли Руссиядагъы шу зулмуну тамурун тайдырмагъа алда бажарылмады. Шу артдагъы он йылны ичинде гьурият учун чалышгъан бизин социалист ёлдашлардан отуз алты минг гишини эсги гьукумат оьлтюрдю. Биз оьлюмден къоркъмайбыз.

Биз жаныбыз сав чакъы зулму этегенлеге къаршы туражакъбыз. Гъали бу Нажмутдин юрютеген ишлерден бийлер, байлар бек сююне деп эшитдим. Гъали янгыдан къул-къаравашларын да къайтарып алмагъа герек дегенлер де бар экен. Ол зат болмас! Биз сав туруп, бизин жаныбыз чыкъмай туруп ол зат бажарылмас! Яшасын гьурият! Аллагъ сизге гьуриятны сакъламагъа гюч-къуват берсин! Амин! Амин!» – дей Дахадаев. «Савбол! Савбол! Яшасын гьурият! Яшасын Магъач!» – деп къычыра. Халкъ къол уруп алгъышлай. «Гьурра!» къычыралар. Музыканы арив авазлары майданны янгырта. Чалмалы мюрид-тавлулар Магъачдан аварча таржума этип сёйле деп тилей. Шо майданда Узун-Гъажи де оьзюню асгери булан бар эди. Магъач къумукъча сёйлеген сёзлерин аварча да сёйлей. Сёйлеп битгенде тав халкъ Магъачны бек гючлю алгъышлай! «Гьурра» къычыралар...

Агъарагъим къади шагъар агълюню атындан, «бу эки де табун – фыркъ-алардан оъзлеге иерген адамланы тезлик булан къайтармакълыгъын тилей. Шагъарны сакъламагъа шагъарда милли милиция барлыкъны, шагъарны шагъар агълю сакълажакъны, шагъарны халкъы бу эки де фыркъаны – партияны асгерлери шагъарда болмакъдан уллу къоркъувгъа тюшгенликни сёйледи. Ол Узун-Гъажиге, Дахадаевге багъып: сиз экигиз де эки де асгерни къайтаражакъгъа сёз беригиз дей. Узун-Гъажи: биз мунда дав этмеге гелмегенбиз, биз бир-бирибиз булан гёрюшюп, танышмагъа гелгенбиз, бизин гъали болгъунчагъа гечигип къалгъанлыгъыбыз да бир маслагъатлар учун эди. Биз сизге зарал этмек учун айлана болгъан бусакъ, тавдагъы солдатланы оьлтюрежек эдик. Комитетлер булан да, областной Совет булан да гъали де яхшы турмагъа сюебиз! Тек биз айтагъан зат: бизге гъурият тюшгенде, бизин ичибиздеги ишлени китапгъа, шариатгъа ярашып юрютмеге герекбиз! Сиз бизин асгерге этеген харжны къызгъанып айта болажакъсыз?

Агъарагъим къади: биз экмекни, харжны къызгъанып айтмайбыз! Бир питне болур деп къоркъабыз! Муна бугюн шол асгерни адамлары базарда талавлурлукъ этип, шулай затланы урлагъанлар. Биз тилейбиз эки де табуну адамлары юртларына тезлик булан къайтсынлар.

Узун-Гъажи: биз мунда гелгенибиз, мычыгъышлардан бизге кагъыз гелип. Онда бармагъа савуту-заты бар адамланы гъазир этмеге. Сиз мунда Узун-Гъажи, Магъач деп юрюмегиз! Этеген ишлерибизни биригип этигиз! Тавлулар, тюзлюлер деген сёз бизин арада болмасын.

Магъач: гъали бугюн гелген адамланы биз чакъырып гелмегенбиз, оьзлер мунда болуп турагъан ишлени рази болмай гелгенлер. Гъали де айталар: тавдан гелген шу Нажмутдинни асгерини артын гёрмей туруп, шулар гетмейли, биз гетмейбиз деп...

Бир къади, базарда тавлулар урлагъан кирит ва башгъа увакъ-тюек затланы Узун-Гъажини алдына ташлай. Бираздан халкъ яйыла башлай. Майдангъа жыйылгъан асгер музыка булан шагъаргъа багъып агъа. «Яшасын гъурият!» деген авазлар авлакъны янгырта. Шатлыкъгъа атылагъан тюбеклер ерлени силките. Шагъар халкъы башлап тюбеклер бу къадар гючлю негер атылагъанлыгъын билмей къоркъунса да, артда гъурият учун атылагъанын билип, тынчайды...

Шулай урулагъан тюбеклер, согъулагъан музыка булан 15 мингден артыкъ, къураллангъан халкъ Аргутинский орамдан таба «Народный домну» (Гъали Областной комитет турагъан уйню) алдына жыйылдылар.

Халкъны уллу алгъышларыны арасында социалист Жалалутдин Къоркъмасов чыгъып халкъгъа шулай деп сёйледи: «Бусурман къардашлар! Савут атмай парахат туругъуз! Дагъыстанны мисгин ярлы оьзден халкъы! Сизин яшыгъыз, уллугъуз – барыгъыз да биле эдигиз: алдын ерли шу ташны уьстюнде Дагъыстанны хорлап тургъан Аргутинскийни гъайкели – сураты бар эди. Шону биз (социалистлер) тайдырдыкъ, шону орнуна энниден сонг «Гъуриятны гъайкели» орнатылар, яда гъурият учун йигирма беш йыл дав этген имам Шамилни гъайкели болур! Яшасын гъурият! (Халкъ токътавсуз

алгыш эте.) Дагъыстанны мисгин – пакъыр халкъын янчамагъа айланагъан зулмучулар билсинлер, биз шу ташны уьстюндеги «Аргъут»-ну суратын нечик дегеретип тюшюрген бусагъ, шогъар ошагъан башгъа зулмучуланы да шу кепде тюшюрербиз! Энниден сонг Дагъыстанны ичинде Дагъыстан халкъ суюген зат болур! Бизин Дагъыстанда мундан бир-эки гюнлер алдын гъурият батылгъан эди. Энни билсин гъуриятны душманлары: Дагъыстанны мисгин-ярлы халкъы озлени гъуриятын сакълап болажакъны! Билсинлер ол зулмучулар Дагъыстанны мисгин, озден халкъы озлени гъуриятна бек сый-абур этегенлигин! Яшасын гъурият! Яшасын гъурият! Энни къайтыгъыз! Савболугъуз, къардашлар!» – деп сёзюн битдире. Жалалутдин ташдан тюшегенде, халкъ бары да ону къолларына гетерип уллу сый-абур булан тюшюре.

«Яшасын Жалалутдин Къоркъмасов!» – деп къычыралар. Уллу шатлыкъ булан, гетеринки юрек булан 15 минглик халкъ яйылып гетелер. Гече рагъат оьтдю. Тек эртен болгъан гиччирек иш-къавгъа, тюнегюнго инкылапчыланы чыгъышы саялы, реальный училищеде охуйгъан бийлени-байланы яшлары социалист асгерлеге музыка сокъмагъа баргъан орус яшланы тебелеген болгъанлар, сонг Дахадаевни хынжал заводундагы ишчилеге барып арз этип, олар да савутлар булан барып Реальныйни къуршагъан эдилер. Насипге, башгъа къавгъа болмай, тез маслагъат болду, ишчилер бек къарсалагъан эдилер: «Гъалиден гъуриятгъа душман болуп озген бу микроб-хуртлардан училищени тазаламагъа герек», – деп къычыра эдилер. Нечик де иш ярашывлукъ булан битди.

19-нчу январда ахшам областной Советни мажлиси ачылды. Магъамат-Мирза Мавраев сёз алып, шу гюн Реальный училищени къуршагъан ишчи ва башгъа адамлагъа протест этди. Магъач Дахадаев: тюрклени оруслагъа, орусланы тюрклеге сатып юрюйген Аликъылыч областной комитетни Дагъыстангъа уьлешеген тюбеклерин урлагъанда, не учун булай протест этмедигиз? О заман этме тийишли эди, – дей. (Эришивню раис токътата)...

Сонг Темирболат Бамматов чыгъып Милли комитетни атындан сёйлей: халкъны бирикдирмеге герек, Милли комитет шу байракъны тюбюне чакъыра. Алдын гелген асгерлеге талчыгъып турагъан социалистлер гъали озлер гелтиргенлер. Гъали болгъунча бир муфти бар эди. Гъали болгъан ишлерден сонг артда гелген халкъ бирдагы муфти айырды.

Дахадаев: Милли комитет пакъырлагъа аркъа сала, ол комитетни байрагыны тюбюне буса бары да байлар-бийлер жыйылгъан дей.

Темирболат Бамматов: «Социалистлер тюгюлмю эди Анжиден солдатлар чакъыргъан», – деп бек къызып сёйлегенде, халкъ: «Тарыкъ тюгюл! Битдир! Эришивлюк тарыкъ тюгюл», – деп къычыра, халкъ тынчайып олтура...

Бир хыйлы сёз сёйленген сонг, мажлис ябулду. Артда болуп оьтген мухим (агъамиятлы) ишлерден сонг, Совет озюню ишлерин камил гъурият булан юрютдю. Гъар ким озюню сёзюн-фикрусун, оюн тартынмай айтагъан болду. Гъасили, яшав алдынгы гъури – эркин агъымына гирди...

* * *

Ихтар (баян этив): Бугюнлерде Дагъыстанда болуп оьтген уллу ишлер бизин Дагъыстанлыланы маданият тарихине гирежек уллу гьадисалардандыр. Шу саялы, бугюнго ишлер гьакьында болгъан чакъы генг маълумат жыймакъ учун, бугюнго партия – сыныф тартышывларыны увакъ затларына етгинче язып «Тангчолпан» журналына илава – къошумлукъ этип чыгъардыкъ. Дагъыстанны къанун – закон ясайгъан бир муассисасы болгъан областной Советде сёйленген сёзлер Дагъыстанны гьукумат башында турагъан адамларыны аз буса да хасиятлары булан таныш этежеклиги саялы, оланы, мажлисте сёйлеген сёзлерин де яздыкъ. Халкъыбызны партия сыныф тартышывларына нечик маъна берегенлигин гёрсетмек учун бир-бир ерлерде маъсурат – впечатлениялар да язылды.

Кемчиликлерибизни гечерсиз деп умут этебиз...

*«Тангчолпан» журнал, февраль, 1918 йыл. № 9.
Зайналабит Батырмурзаев.*

ЗАЙНАЛАБИТ БАТЫРМУРЗАЕВНЫ АСАРЫНДАГЪЫ ФАМИЛИЯЛАГЪА БАЯНЛЫКЪЛАР

Темирболат Бамматов – доктор, Нажмутдинни, тав гьукуматны яны, 1919-нчу йылда оьлтюрюлген.

Хизри Гъажиев – Темир-Хан-Шураны байларындан, капиталистлеринден бириси.

Зубаир Темирханов – къазанышлы, инженер. Пача тахдан тюшгюнче губернаторну кансаралында ишлеген. Февраль революциядан сонг Дагъыстан область исполкомуну председатели, Тав гьукуматны члени. Совет гьукумат уьст болгъан сонг, Октябрь каналны къурагъанда инженерлик этген.

Гъайдар Бамматов – юрист, доктор Темирболатны иниси. Дагъыстан исполкомну члени, Тав гьукуматны тыш ишлер министри. Совет гьукумат уьст болгъандан сонг, къачып тыш пачалыкъгъа гетген.

Адил-Герей Дайтбеков – Темир-Хан-Шурадагъы байлардан бириси.

Къазанбий Гаитов – инженер, Совет гьакимлик уьст болгъандан сонг, совет идараларда тюрлю-тюрлю къуллукъларда ишлеген.

Сайфутдин Кваршалов – социалист группаны члени, исполкомда ишлеген, область комиссарны борчларын кютген. 1937-нчи йылда гечинген.

Генерал Халилов – пача гьукуматгъа къуллукъ этген, Тав гьукуматны члени. Деникинчилени заманында Дагъыстанны правители болгъан. Шурада тутулгъан большевиклени деникинчилени къолуна берген. Совет гьакимлик уьст болгъандан сонг, къачып башгъа пачалыкъгъа чыкъгъан.

Басият Шаханов – балкърлы, эсер, 1917-нчи йылны август айында социалист группа чакъырып Дагъыстан область комиссарны ерине белгиленген. 1918-нчи йылны январ айында болгъан советде оъзю тилеп ишинден тайгъан.

Али Гъасанов – Дагъыстан исполкомуну члени, област комиссарны кѣмекчиси.

Нугъбек Тарковский – дагъыстан шавхалланы наслусу, полковник, пача гьукуматгъа къуллукъ этген. Совет гьукуматгъа къаршы ябушгъан. 1918-нчи йылны сентябрь айыны ахырындан декабрине ерли Дагъыстанда диктатор болгъан. Совет гъакимлик уьст болгъандан сонг, Ирангъа къачгъан.

Жамалутдин Мусалаев – полковник, пача гьукуматгъа къуллукъ этген, Дагъыстан областгъа комиссар болгъан. Дагъыстан областны диктаторуну кѣмекчиси. Совет гъакимлигине къаршы ябушгъан.

Магъаммат-Къади Дибиров – арапча охугъан алимлени бириси.

Солдат Захарочкин – къызыл асгер бѣлюкню Уллубий Буйнакский булан бирге Шурагъа гелген башчыларыны бириси.

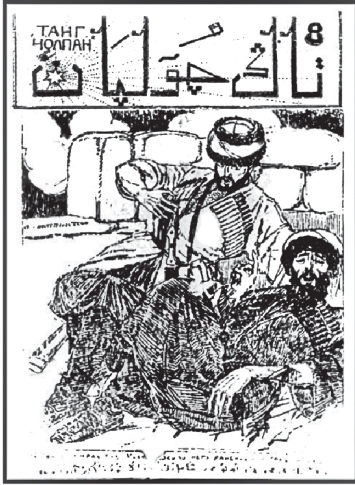
Рашкуев – большевик, Къазикъумукъ округда Совет гъакимлик учун актив кюйде ябушгъанланы бири.

Магъаммат-Мирза Мавраев – ерли капиталистлерден бириси, типографияны есиси.

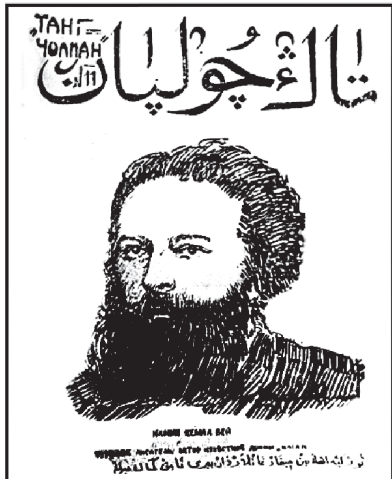
Даниял Апашев – эрпелили, ер еси. Милли комитетни ълбашчыларындан бириси. Социалист группаны гъаракаты булан Гьоцоцлу Нажмутдинни иерченлерин аз этмек учун оъзлеге яхшы гѣзден къарайгъан Акъушалы Али-Гъажини жыйылгъан халкъгъа муфти этип сайлата.

1917-1918 ЙИЛЛАРДА ЧЫКЪГЪАН
«ТАНГ-ЧОЛПАН» ЖУРНАЛЛАНЫ ЖЫЛЛАРЫ

ЗАЙНАЛАБИТ БАТЫРМУРЗАЕВНЫ ПУБЛИЦИСТИКАСЫ

3. Батырмурзаев инкылап ябушувну йылларыны инг де пагьмулу публицистлеринденболган. Онуанатилниакълавгъабагъышланган, гьар бир миллетни яшавунда ону агъамиятын гьрсетеген, 1917-нчи йылыны август айында «Тангчолпан» журналны 1,2 номерлеринде чыкьган «Ана тил» деген памфлет шьерусу шагъатлыкь эте.

Ол язаган кюйде «Дюнъяда яшайман дейген бир халкь учун инг герекли бир масъаласы бар буса, шексиз о – тил масъаласы дейген масъаладыр. Бугюн нечелени ач-ялангъач, нечелени ерсиз-сувсуз, нечелени тул этген уллу давну, шу гючлю яс, йылавну башы тил учун, ана тил учун башлангъандыр».

Австрияны шагъадашы Франц Фердинанд серблени арасында немис тилни яяган саялы облтюрюп, биринчи дюнъя даву шондан башланган деп айтыла.

3. Батырмурзаев озюнню ойларын шулай узата: «Англавлу миллетлер озлени ана тили учун нечик кьан тегелер, нечик кьурбанлар берелер? Нечик олар озлени тилине абур – сый этелер»? Неге олар олай эте деген озюнню соравуна жавап бере туруп, автор

«Эренлени хазнасы эсги сез» ата-бабалардан кьалган экенни олар англаганлар. Олар шо саялы кьырылалар, шо саялы кьан тегелер. Шо халкьлар биз башгъа тилни кьабул этейик деп айтмайлар, олар учун булай сез оланы намусуна тие, азаплай», – дей.

Сонг автор кьумукьлагъа гелип уллу гьис булан булай риторика соравланы сала: «Бизин екьму ана тилибиз?! Бизде болмаганмы кьумукьну бырынгъы кьагьрумандарын эсге салаган кьазакь йырларыбыз?! Эл учун, Дагъыстан учун азиз жанын кьурбан этген игитлирибизге чыкьган йырлар, ваягьлар, яслар?! Сонг автор озю берген соравлагъа жавап бере туруп, булай яза: «Герти, бизин де бар ана тилибиз, бырынгъы кьагьрумандар кьумукьну тили, алты-етти йыллыкь чагьындан да берли эркинине яшаган кьумукьну тили. Тек ону ким сюе, ким огьар абур-сый бере? Мактапларыбыздан кьуваланган бу тил. мадрасаларыбызда ташланган бу тил. Сыйынма тавгъа-тюзге чачылып, бырынгъы талайын тас этген бу тил.

Бу тил – деген дюнъяны чинк уллу пачаларындан болган Чингисханни торунларыны (варислерини) тили. Дюнъяны чинк уллу миллетлери болган тюрк-татарлар сейлейген бырынгъы гагатай тили дейген тил! Бу тил булан бир Яса деген законлар язылган. О законлар инсанланы, инсанлыкьны яртысына гьукму эте эди. О заман бу тил бай эди. Бырынгъыдан кьалган кьазакь йырлар да бу тилни байлыкьын гьрсетегени таман. Гъали алдынгъы девюр заманлар башдан огьтен, бырынгъы

узун мунглу йырларыбызны бугюн кысгъа, маънасы ёкъ такъмакълар ондан-мундан жыйышдырылып этилген сарынлар йырлана. Бырынгъы тил унутулгъан, эл хазнасы талангъан. Тек бу тил бизин тилибиз. Биз башгъа тилни билмейбиз, бизин арбачыларыбыз да, темирчилерибиз де бу тил булан сёйлей».

3. Батырмурзаевны айтывуна гёре, биз халкыбызны англавлу этме суюе бусакъ, бу тил булан китаплар, газетлер, журналлар чыгъарма герекбиз, бизге дагъы башгъа тил ёкъ, бу ёл дюньяда чинк къабул этилинген, азатлангъан халкъланы къутгъарагъан бир ёл. Бу ёл бизин талаплы этежек, бу ёл булан барсакъ, ярыкъ дюньягъа чыгъажакъбыз... англавлу адамлар бары да гъар заман бу ёл булан баралар дей туруп, автор: «Бургъуз арбаланы бу ёлгъа таба! – деп чакъырыв эте.

Макъаласыны экинчи яртысында З. Батырмурзаев ана тилни гючюне, къудратына тергевюн бакъдыра. Ону айтывуна гёре: «Бир миллетни миллетлигин сакълайгъан гюч, къурал – о миллетни тили экенлигине туташ дюньядагъы мадани инсанланы тарихинден далил – фактлар чыгъарып гёрсетме бек тынч ишдир», – дей.

Ону айтывуна гёре 25-30 йыллар аляжкъда гъали Булгария деген пачалыкъ ёкъ эди, олар тюрклени бир виляты болгъан. Оьз харлысызлыгъы саялы тюркlege къаршы ябушуву да олагъа гюч берген овълени игитлиги, яда орусланы топлары тюгюл эди, оланы ана тили эди дей. Миллетлени бирин биринден айырагъан яда бирикдиреген гюч, алапат тил – адабият экени белгили болду» – дей.

Зайналабитни айтывуна гёре дин де тюрлю-тюрлю миллетлени оьз байрагъыны тюбюнде бирикдирип турду, тек инсанланы яшавуну барагъан барывуна бу да узакъ къаршы туруп болмады, гъам болмажакъ. Огъар исламны тарихинде де хыйлы далилдер бар. Оьзлени пачалыгъын къурмакъ мурат булан бусурман арнаутлар, (албанлы) хачперес арнаутлар булан биригип тюркlege къаршы дав этгенлигин айта.

Бирдагъы мисал: «Маккадагъы араплар, Мисридеги араплар булан тюрклерден халипалыкъны алабыз деп, ингилис, французлар булан биригип тюркlege къаршы кылыч гётёрдилер.

Тилни терен маънасын ва сыйлылыгъын гёрсетмек булан З.Батырмурзаев ону тазалангъан, топуракъ булан къатышып турагъан алтын маъдан булан тенгleshдире. Тек ону топуракъдан чыгъарып, тазалап акъча этмек учун кёп уллу кыйынлар текме, къурбанлар берме тюше. Огъар гъар бир адам къуллукъ эте, нечакъы ачуву чыкъса да, ону хатирине тиймейлер. Тил де шолай зат.

Тек ишленмей, къуру бирев биревню мурадын англамакъ учун юрютюле буса, яшавда о олай тил уллу даражалагъа миндирилмей. Не заман тил ишленсе, о тил булан тюрлю илмулардан китаплар, газетлер чыкъса, ондан адабият, литература тувулуна», – дей.

«Муна шо адабият дейген зат гъар миллетни миллетлигин сакълайгъан гюч, къуралдыр», – дей.

«Тангчолпан» журналны дёртюнчю номеринде (октябрь, 1917 йыл) чыкыгъан Зайналабитни «Дагъыстан тарихине бир къарав» деген макъаласында миллетни эсин хозгъавда, эс тапдырывда тарихни уллу маънасын ачыкъ эте. Ол булай яза: « Тарих – халкъны яшавуну, оьтген гюнлерини, гъалиги яшавуну, кемчиликлерин, ва уьстюнлюклерини гюзгюсюдюр! Тарих гъар халкъны тарбиялай. Тарихин тас этген миллет – оьзюнден гючлюлеге янчылып, оьзюню эркинлигин ёйса да, ахыры бир гюн азапланажакъ, оьзюню къолуну, аягъыны ихтиярларын къолуна алып, оьзюн бырынгъы эркин яшавуна ес болажакъдыр. Тарих – адашгъан миллетини ёлбашчысы, абдырагъан миллетни кёмекчиси...

Оьзюню токъташдырывларыны дуруслугъун исбатламакъ учун автор греклени оьзлени милли азатлыгъы саялы юрютген ябушувуна тергев бере. Олар оьзлени бырынгъы макътавлу тарихинден ругъланып, гюч алып, XIX асруда Тюркиядан азатланып, айры пачалыкъ болгъан сонг ол булай яза: «Юнанистанлылагъа (греклеге) тарих чинк де къыйынлы гюнлерде бальгъам болгъан, оьз анасы йимик тарбия берип оьсдюрген. Тарихи тас болгъан, тарихден хабары болмагъан миллет азатлыкъ, гъурият гюнлеринде де адашыр. Не ёлдан къайсы якъгъа багъып барса да, эсен, сав къалажагъын билмес. Шолайлыкъ булан якъ-якъдан ташып гелеген миллет ташгъынларына ихтиярсыз къошулуп, белгисизлер арасында белгисиз къалыр.

Булай маъналы гиришивден сонг Зайналабит Дагъыстандагъы гъаланы айтып сёйлей. Ону айтывуна гёре биз, дагъыстанлылар, гъали болгъунча тарихге гёз юмуп яшадыкъ. Не тебенлигибизни себеплерин, не оьрленмеклигибизни кюйлерин ахтармадыкъ! Шо саялы бырынгъы оьктем, макътавлу яшавубуз сёндю. Ёылы къаныбыз сувуду! Тарих охумагъаныбыз саялы бизде ватанчылыкъ, миллетчилик тойгъулары (кюрчюлери) къалмады. Дюнья яратылгъандан бугюнге ерли болуп, оьтген гъаллырындан къапул къалдыкъ. Башгъалар оьзлени тарихин гёнгюнден охурдай, эсинде сакъламагъа къаст этип айланагъанда биз девлени, аждагъаланы, башгъа минг тюрлю ёммакъланы сакълап къылыкъсызландыкъ. Башгъалар эл учун, миллет учун чалышып, оьзлени тарихлерине макътавлу япыракълар да къошдулар. Биз бусакъ, бырынгъы асил адамларыбызны унутдукъ. Башгъалар уяндылар, биз гъали де юхлайбыз. Инкъылап къавгъалар, не гъурият бизин уятмады. Башгъалар бугюнлерде оьзлени бары да гючюн бирикдирип, оьзюню барлыгъын бир этип гёрсетип, оьзюню яшамакълыгъы учун ябушувгъа гъазирленип турагъанда, биз тюрлюбюз, тюрлю партиялагъа бёлнюп, халкъыбыз учун бир маъналы къуллукъ этип бажармадыкъ», – дей.

Шо саялы Зайналабитни айтывуна гёре, о заман халкъны башын тутгъанлар янгыз Дагъыстанны алдында тюгюл, бютюн дюньяны, бютюн тарихни алдында «мысгъыл болдулар», – дей.

«Башгъалар инкъылап гюнлери дюньяда гъаман тувагъан гюнлер тюгюл экенни билип, къайратлы чалышывун да гёрюп, бизин иш

башындагы адамларыбыз тамаша болуп, авузларын да ачып турдулар. Биз оьрленмеге суйсек, тас болган тарихибизни излемеге, излеп тапмагга герекбиз», – дей.

Зайналабит озьюню шо макьаласын шо замангы биздеги гертиден де бузукь гьаллагга гьакь юрекден янып, гююп язганы гьрюнюп тура.

Ондан кьайры да, макьала ону дюнья халкъланы тарихинден мекенли билими болганлыгына шагьатлыкь эте.

1917 йылны декабрь айында «Тангчолпан» журналны гезикли номеринде чыкьган Зайналабитни шо замангы сияси (политика) гьаллагга багышланган «Инкьылап гюнлерде Дагьыстан» деген макьаласы да белгили. Халкь дин булан яшайганы саялы, инкьылапны йылларында инкьылапны душманлары да динчилерден ва динден пайдалана гелген. У. Буйнакский, Ж. Кьоркьмасов ва озгелери халкьны гьалын гьисапгга алып, озлени ишин ерли шартлагга кьыйышывлу болган кюйде юрютген. Большевикни гьакьында душманлар кеп тюрлю екь затланы айтып юрюйгенге гьере, У. Буйнакский 1918 йылны язбашында совет гьукумат кьурулган сонг Анжиге ва Темир-Хан-Шурагга иш этип бусурман опуракь, песлер гийген аштархан татарлардан ясалган бусурман асгер бьлюкню йиберген. Инкьылапчыланы таьсири булан бир-бир дин булан машгьул алимлер (Акьушалы Алигьажи, Абусупиян) большевиклеге гьакь юрекден инанып, олар бусурман халипаларда болдурмаган тюзлюкню болдурар деп совет гьакимликге кьулулукь этгени белгили. З. Батырмурзаев де шо ерукьда иш гьрген. 1917 йыл декабрьде «Тангчолпанны» еттинчи номеринде чыкьган «Бугюн» деген макьаласында ол Мугьаммат (а. с.) пайхаммаргга багышланган мавлетни гьакьында айта туруп, ол дюньяда лап да уллу инкьылапчылардан болган, – деп язган.

1818-нчи йылны июль айында «Тангчолпанны» он уьчюнчу номеринде чыкьган ораза байрамгга багышланган «Кьызыл байрам» деген макьаласында Зайналабит байрамдан пайдаланып, озьюню охувчуларыны арасында инкьылап ябушувну пикруларын яйма кьасткьылган. Ону токьташдыривуна гьере, Кавказны ва Дагьыстанны бусурман халкълары озлени байрамын бай-бийлер булан ябушувгга тутулган заманда юрюте. Озлени адамлары шо ябушувда шагьит болган саялы кеп агьлюлер кьайгыгга тарыган. Шо саялы биз шо байрамны юреклерибиз ачылардай байрам этип болмайбыз. Тек олар озлени кьанларын азатлыкьны гьакь тюз елунда кьурбан этген. Аллагь шоланы эсибизге гелтирген заманда юреклерибиз ихтиярсыз кьувана, шатлана, – дей Зайналабит. Байрам гюн оьлешинежек йымырткьалар гьурият елунда оьлгенлени сыйлы кьанлары булан боялган саялы, бу байрамны сыйлылыгы алдынгы байрамлардан артыкь дей.

Бугюн озлер шатланып, мисгин халкьны бозартып, юреклерин сындырып, исафлыкь этип юрюген бай тайпалар байрам этмежек. Бугюн олар сьнген, оьлом гьалда. Бугюн отуз да гюн кекирип юрюгенлени

байрамы тюгюл. Бугюн жагъаннем йимик исси гюнлерде къара топуракъдан акъ экмек чыгъармакъ учун, инсанланы ачлыкъны балагъындан къутгъармакъ учун гъалал касбу юрютеген сабанчылар, ишчилер таза юреги булан байрам этежек. Макъаласыны ахырында автор бусурманланы байрамы булан къутлай.

3. Батырмурзаев оъзюню «Кимлердир мисгин халкъны душманлары» деген макъаласын («Ишчи халкъ»; № 4, 15 май, 1918 йыл) о замангъы уллу социал-политика маъалалагъа байлавлу, жавапсыз да англашылагъан риторика соравлар булан башлай. Ону бу лап да уллу макъаласында Зайналабитни политика къаравлары чыныгып, мекенли большевик къалипге етишгенлигине шагъатлыкъ эте.

Дагъыстанда къулланы азат этивге байлавлу булай дей: «алтмыш йыллар алда социалист тайпаланы къасты булан Россияда къуллар 1861 йыл азатлангъанда, Дагъыстанда рушбатчы алимлеге акъча да берип, шариатда къулланы азатлама ярамай деп, олар фатвулар алып шариатны хорлагъанлар кимлердир!?

Дагъыстанны бырынгъы намуслу алимлери къулланы азатламакъ борч зат экенни халкъгъа анлатып, ишни гертисин анлатгъан сонг, амалсыздан хуйланып, хонтурлана туруп, къуллагъа эркинлик беребиз деп, гъар къулгъа 15-шер йыл төлев – садагъа жыйдырып, жыйылгъан садагъаланы озлер алмагъа чакъы да ягъсызлыкъны къабул этген намуссузлар кимлердир!?

Аллагъ бары да халкъгъа бир йимик пайдаланма деп яратгъан ерлени, денгизлени, агъачлыкъланы бийлеп, ишчи-сабанчы халкъгъа ясакъ булан тюгюл бир къысым ер де бермей, бары да сабанчы мисгин халкъны озлер учун ишлетип, озлер кеп-йыбав булан оьмюрюн йиберген къайсы табундур!?

Елевчю тайпалар загъматчы халкъны даим къыйнай гелген гъакъында булай дей: «Нече юз йыллардан берли иш арада бири-бири булан давлар этип, гюнагъсыз мисгин халкъны ченгкертки йимик къырдырып, нечесе аналаны улутгъан, нечесе балаланы йылатгъан, къанлар тегюю ойнагъан, мисгин халкъны гезъяшларын иче туруп тоймагъанлары кимлердир!?

Мисгин халкъдан зулму булан ясакълар салып жыйгъан девлетлери кепликге, йыбавгъа харжланып битгенде, Дагъыстанны мисгин халкъын янгъдан янчмагъа Николайны атлыларын чакъырып, азатлыкъ синген Дагъыстанны мисгин халкъын ятлагъа есир-къул этип этип берген хыянатчылар кимлердир!?

Ишчи, мисгин халкъланы гемирп гьилла булан, ялгъан булан мал жыйып, жыйгъан малларына озлер суйген багъаланы да гесип,

Аллагъ мисгинлени пайы деп борч этген закатны да чыгъармай, ярты-юрту чыгъаргъан закатланы да дуа язгъан ярты моллалагъа да берип, шариатны озлер суйген ёлгъа бурдурагъан талавурчулар кимлердир!?

Дагъыстанны Николайны атлылары бийлеген гюнден башлап, гетген йыл февраль айда ишчи-мисгин халкъ чыгъаргъан гъуриятгъа къадар (етгени) халкъын да, динин де унутгъан, мисгин халкъны къаршысына тюгюл ишлемеген Николай херипни муъмин къуллары болуп айлангъанлар кимлердир»!?

Гъоцолу Нажмутдинге байлавлу бериле авторну соравлары:

«Ватан давда бары да христиан пачалар биригип, Истамбулну къапурлары топгъа тутулуп, ислам динни тюп тамуруна балта ургъан къоркъунчлу гюнлерде, динини де, шариатыны да уллу душманы Николай Дагъыстангъа гъаким этген губернаторгъа рушбатгъа къой- къозулар элтип, наблик тилеп баргъан, бугюн халкъ азатлангъан сонг, артына бары да гъуриятны душманларын да алып, «имамман» деп юрюйген, Петровскини тюрюнде бары да мисгин халкъны къырдырып, къойларын алып къачгъан, гъали къардашны къардашгъа кисдирип, къутсуз, берекетсиз, питнелер, давлар чыгъармагъа чалышагъан зулмучу кимдир!»?

1918-нчи йылны яйында Дагъыстанда клас ябушув къызгъын кюйде башлангъан заманда Зайналабитге инкъылапгъа къаршы чыкыгъанлар бары да бир йимик гёрюне болгъанлыгъы сезиле.

«Милли комитетге» оъжетли душманлардан къайры, Дагъыстан халкъны герти гъайын этеген Даниял Апашев, М.-М. Мавраев, Магъаммат къади Дибиров йимиклер де болгъан. Тюрюнде макъаладан биз гелтирген соравлар шо замангъы клас ябушувну оъжетлигин сездире.

«Милли комитет» деп ялан саякълардан комитет де къуруп, ишчи-мисгин халкъгъа тузакъ къургъан, рушбатчылыкъ булан оъмюрю гетген, мисгинлени къанын соруп семирген уллу питнечи кимдир!»?

Артада болгъан эки де областной советде алиллеге де, зиятлеге де (интеллигенция) башгъа-башгъа сыпат гёрсетип, провокаторлукъгъа – мунафикъликге биринчи даражада имтагъан берген ят доктор – машгъур провокатор кимдир!»?

Артадагъы соравда Дагъыстанда докторлукъ касбугъа ес болуп, оър билим алгъан Гъайдар Бамматны иниси Темирболатны гёзългъа алып сёйлей. Аз заман да оътмейли ону тавда оьлтюрюп де къоя.

Дагъыстанны ишчи-мисгин халкъы бу гишини атлы аты булан танный. Шо адамланы къолунда гюч, ихтияр бар чакъы халкъ азатлыкъны, гъуриятны ярыгъын гёрмежек! «Мен ханман, мен агъаман! Мен биймен!» – деп къурсакъларын да салландырып, кекирип юрюйген табун бар чакъы мисгин халкъ янчылажакъ! Буларда эдеп, ягъ, намус, языкъсынмакълыкъ, рагъму деген хасиятлар ёкъ! Байлар, бийлер бырынгъы заманлардан берли намартлыкъ эте гелген дей. Булар дюнья яралгъанлы мисгин халкъгъа баш болуп, оланы оьзлеге къул этип гелген, гъар заманда да шо умутлагъа етмеге айлангъан гишилер! Булар мисгин халкъны азатлыкъгъа Аллагъ йиберген Ибрагъим пайхаммарны отгъа салгъан, жугъут миллетни азатлама йибергенни яшлайын оьлтюрмеге чалышгъан

табун. Бу табун бары да инсанлагъа къурдашлыкъ, дослукъну яймагъа гелген Иса пайхаммарны оьлтюрген, бары да инсанлагъа тюзлюкню, тенгликни алып гелген Мугъаммат пайхаммарны Маккадан, Мадинадан къувалап, оьзлени эсги абурун, сыйын сакълап, мисгин халкъны елкесине минмеге айлангъан табун! Бу табун бары да бирикген. Бары да мурады – халкъны янчмакъ. Бу табун булан мисгин халкъны арасында гъеч бир заманда да сулгъ ярашывлукъ болмагъан, я болмажакъ! Булар гъар заман гъар миллетни мисгин халкъы чыгъаргъан инкъылапны сѣндюрмеге биригип чалышалар.

Дагъыстандагъы бийлер де, байлар да оьзлер гъар эртен, гъар ахшам Николайны заманындан къалгъан ташлангъан генераллар булан къучакълашып юрюселер де, сабанчы Магъамма булан сабанчы Иванны бирин де къоймай! Оланы бир бирине душман гѣрсете! Оланы бир бирине кисдирип къыздыра. Мисгин халкълар бу ишни туюбу не ерде экенни англамай. Англаса да, ишни терен ерине тюшюнсе, бары да ишлейген халкъ бириксе, дюньяны бу хуртлардан тазалама тынч болур эди», – дей. Сонг автор Россиядагъы гъалланы англатып чакъырыв эте: Россияны ишчи-сабанчы халкъы оьзлени ватанын булардан тазалагъан! Ерлер, фабриклер, заводлар ишчи халкъны къолуна гѣчген. Дагъыстанлы ишчи-сабанчы ѣлдашлар! Алданмагъыз ол душманны гъиллаларына! Олар шайтанлар йимик тюрлю сыпатгъа гирип, бирлери шариатчы, бирлери миллетчи, бирлери тюркчю болуп, сизин гъакъылыгъызны адашдырмагъа, сизин алдатып, ичигизде тюрлю табунлар, сизин гючюгюзню тайдырмагъа къаст этсе де, ол душманлар гъали де юхламайлар! Мисгин халкъны янчмагъа гъар бир тюрлю ѣл излейлер».

Зайналабит оьзюню макъаласында Дагъыстанда къобуп турагъан питнени ачыкълай туруп булай яза:

«Тавдагъы мисгин ѣлдашлары жагъил, маърипатсызлары гъиллалар булан да алдатып, тюздеги къардашларына къаршы давгъа чакъырлар. Бютюн бу ишлер маслагъатлыкъ булан токъталмаса, къардаш къардашны оьлтюреген къутсуз давлар чыгъажакъ. Бу ишлени питнени кимлер чыгъарагъанны мисгин халкъгъа белгили. Бу питненибашлагъанларыбайлар, бийлер, Нажмутдин ва Узун Гъажилер. Нажмутдин тюздеги бусурманлагъа сиз магъа тынгламасагъыз яшларыгъызны сожакъман, оьзюгюзню къыражакъман деп малын, мюлкюн таламагъа ярай, – деп шариатны хорлап фатву чыгъаргъан! Шолай Аллагъны шариатын да хорлап, къатын-къызгъа, яшлагъа рагъму этмей айланагъан зулмучу вагъшилер Дагъыстан халкъланы уьстюнде гъаким болмагъа сюелер. Халкъны кѣп яны оьзлеге душман экенни биле туруп, оьзлер баш болма не хыянатлыкъ булан да халкъны алдатып, оьзлеге къайтармагъа сюйгенлер. Чѣп де ѣкъдан очарда чыкыгъан къавгъалар учун къызыл къангъа боялып, бири бирин оьлтюрюп айланагъан дагъыстан халкъ шолай зулмучу намартланы башчыларын тайдырып, къангъа боялма турагъан

Дагъыстанны шу балагълардан къутгъарса, озлер учун рагъатлыкъ болур эди», – дей. Сонг автор совет гьукуматны алдында токътагъан борчланы ачыкъ этип айтып, ону якълама чакъыра.

Зайналабитни айтывуна гёре, Дагъыстанны мисгин халкъы озлени гьуриятны учун ябушгъан, даим де азатлыкъны излейген къагъруманлар.

Алдыңгы гьакимлер де яшавну тюзлюкге таянып къурма сюеген болуп гёрюне эди. «Ва амма осмакълап-ойлап къарагъанда, ол сёйлейгенлер иш-ишде жагъил халкъны башын чырмама къаст этегендей гёрюне. Жагъил халкъ сёйлейген сёзню кёплюгюнден озюне заралындан пайдасын айырып болмай ялгъан не ерде, гerti не ерде башланагъанны билип болмай, алданып, алдыңгы кюйде элни ичинде байгъа-бийге ялчылыкъ да, сабанчылыкъ да этип ва олагъа илиякълы болуп тура эди. Юртдан вакил чакъырылса, алдын йимик къара халкъ байны-бийни вакил этип йибере эди. Гьаким этип оланы айыра эди. Ол байлар-бийлер озлени малларын бермесе ва оланы абуру халкъ булан тенг де болмаса, тенглик, эркинлик ва къурдашлыкъ юрюмесе дагъы кюй ёкъ эди. Ол байланы-бийлени де халкъны алдатып, гьукуматны озюню къолуна алып, озлени даражаларын ва малларын сакъламакъдан башгъа дагъы къасты да ва мурады да ёкъ эди», – дей Зайналабит.

Сонг озюню пикрусун ол булай узата: «Жагъил ишчилени ва сабанчыланы бир табуну алданып байланы, бийлени артына тюшюп юрюдю ва бир табуну гьуриятдан озлени яшавун тынчылыкъ умут эте туруп, якъып ва пайдасыз сёйленеген сёзден де инжинип, питне, талавур ёлгъа тюшдю. Арасында унем де, дин де ёл адашдыргъан байлар, бийлер бар туруп, жагъил ишчилер озлени яшавун озлер къуруп болмажакъгъа исбат болду.

Социалистлер зулмуну юрютме ярамай ва зулму ёллар булан инсанлар эркинликге етишме болмайлар дей. Зулмуну тюбюнде къалгъан ишчи сабанчылагъа гележекде озлер эркинлик, тенглик юрюлежек яшавлары бажарылажакъ деп социалистлер халкъны инандырма къаст эте, – дей.

Гьурият тенглик ва къардашлыкъ гелтирмейли, халкълагъа уллу питнелер салып, дыгъыжарсыз этип, яшавун къыркъды. Социалистлени, большевиклени табуну питне ёлгъа тюшген жагъил халкъны ичине гюч, адил салма ойлашды. Эркинликге ва къардашлыкъгъа таяп яшав къурмакъ учун аввал шол халкъны арасындагъы байланы, бийлени малдан ва даражадан айырып, тенглик этме герек эди, тенгликни де гюч булан этсе тюгюл дагъы кюй ёкъ эди. Шо саялы да большевиклени гьукуматы ишчилеге ва сабанчылагъа тапшуруп, сабанчы ва ишчи халкъдан асгер де жыйып, гюч булан шо тенгликни этип битген сонг, халкъны вакиллерин де чакъырып, энни озюгюз сюйген кюйде эркинликге ва къардашлыкъгъа таяп яшавугъузну къуругъуз деп айтагъан табун. Большевиклер гьурият башлангъанлы терен гьакъыллар булан мурадына

етишип болмагъан сонг, кылыч булан мурадына етишме урунгъан табун. Такъыллагъа салып тартгъан гююшдей гъакъыллардан асув болмагъан сонг, ал кылычын суворуп, туврайын чапгъан табун большевиклер», – дей З. Батырмурзаев оъзюню «Сюлюклер», («Ишчи халкъ» № 6 июнь, 1918 й.) деген макъаласында биринчи дюнъя дагну шартларында Темир-Хан-Шурада кытлыкъ артып, савдюгерчилер сатылагъан малланы багъаларын гетерип, кекге чююп барагъанын, («Тангчолпан», № 12, июнь, 1918 й.) деген политикагъа багъышлангъан макъаласында афганлыланы, индостанлыланы, ингилис, чехлени, полякланы немис колонизаторлагъа къаршы ябушувун айта туруп, оъзлеге къаршы ябушагъан ярлыланы бирикме кюймайлар, елевчу тайпаны ялгъандан кюрулгъан къаласыны – миллетчиликге къаршы чыгъа. Ишчи-сабанчылар эркинлик, тюзлюк, кюурдашылыкъ учун ябушагъан саялы биз загъматчыланы бирин биринден айырагъан шо баруну бузма герекбиз дей. Зайналабитни айтывуна гере, гъали ишчи-сабанчыланы гъазирлигин токъташдырма инг де онгайлы заман дей. Автор загъматчыланы биригип битмегенине талчыгъа.

Оъзюню «Питнели хабарлар» («Ишчи халкъ» № 5, май, 1918) макъаласында Дагъыстанда елевчу тайпаланы питнеси артагъанын айтып, бизин ялынлы публицистибиз Зайналабит дагъыстанлыланы бирикме ва Къызыл асгерге язылма чакъыра:

«Кимге мисгин халкъны гюрияты аявлу буса, ким башгъалагъа кюул болма суюмесе, ким мисгин халкъны кыйынлы гюнлеринде огъар кемеке этме къаст этсе, ким ону азатлангъан юрегине умут берип, ону шатландырмагъа суюсе, язылыгъыз Къызыл асгерге! Гюриятдан умут узмеге ярамас! Гъали бизин мисгин халкъ я яшамакъ, я оьлмек деген эки суалны бирине жавап берме герек! Къардашлар! Кюул болуп, есир болуп яшагъынча оьзден болуп, азат болуп, оьлюп гетербиз! Яшасын гюриятны асгери! Яшасын ишчи-сабанчыланы халкъ гъакимлиги!»

Зайналабит Батырмурзаев оъзге гъалал, таза, герти большевиклени тюзлюкге, тенгликге, кюурдашылыкъгъа байлавлу хыялларын инкылап уьст болгъан сонг яшавгъа чыкъмай къалгъанына айыплы тюгюл, неге десегиз, о заман кеп йылланы узагъына гюкуматда шанжал даярлап башланып, гъакимлер бири бирин ва халкъны кыра туруп гелген. Олар халкъны оъзлеге тартгъан, мурадларын ва лозунгларын («Мир народам!», «Земля крестьянам» ва б. унутуп, бюс бютюнлей башгъа кеп зулмулары булангъы гюкуматны яратгъан.

Огъ не тизив болур эди яшав, эгер Зайналабит, Уллубий йимик намуслу кюччакъ хыяллары амалгъа гелген буса!

З. Батырмурзаев оъзюню публицистикасын ярыкъландырывчу идеялар булан башлап, сонг мекенли токъташгъан, къайпанмайгъан клас ябушувну идеяларына чыгъа. Оъзюн дюнъя яшавуна яшавгъа байлавлу герти къаравлары булан янаша ол У. Буйнакский йимик дюнъяда

тюзлюкню, тенгликни, кърдашыкыны жамиятын кърма бола деп гыакъ герти юрекден инангъан ва оьзюню гертиден де уллу гуманист ва ярыкъ хыяллары саялы азиз яш жанын кърбан этген. Ону яшаву халкъгъа гьалал кърлукукъ этивню, ябушув ёлунда болгъан инг де шавлалы уьлгюлени бириси.

Олар бу «гене намарт», пасат, пана дюньяда тюзлюк, тенглик, кърдашыкы кюрчю болгъан яшавну къруп болмажакъмы экен къачан буса да бир заман?

Абдулкъадир АБДУЛЛАТИПОВ,
филология илмуланы доктору, профессор

Тувду Чолпан

*Тувду чолпан, танг билинди,
Болду уялма заман,
Шавла алды дюнья юзюн,
Юхлагъаныбыз таман.*

*Гёзюнг ач! Дёрт якъгъа къара,
Гетди кериван эртерек.
Биз гечигип къалгъанбыз,
Энни уялма герек!*

Зайналабит БАТЫРМУРЗАЕВ

Малик ГЬЮСЕЙНОВ,
филология илмуланы доктору,
Гь. Цадасаны атындагы
Тил, адабият ва инче саният
институтуну адабият бёлюгюню
ёлбашчысы.

КЪЫСМАТ БУЛАН ИСБАТЛАНГЪАН АДАБИЯТ

*(З. Батырмурзаевны Февраль инкьылабындан ватандаш давгъа ерлиги
варислиги)*

Гёрмекли адабият ва жамият чалышывчу Зайналабит Батырмурзаевны яратывчулукъ варислиги кьумукъ ва савлай дагъыстан адабиятны тарихинде маъналы ер туту. Аз яшагъан, асил яшагъан деп айтма ярайгъан кюйдеги кьумукъ халкъны сююмлю бир уланыны кьысматы кёкде учуп гетеген ярыкълы юлдузгъа ошавлу гелегени негъакъ тюююл.

З. Батырмурзаев озюню кьысгъа оьмюрюнде бир тарихи девюрюню вакили болуп, шо девюрюню ичинде, мекенли айтсакъ, инкьылап ва ватандаш давну вакътиси, 1917–1918-нчи й.) туруп суратлагъан язывчуларындан бири болуп токътай. Илму ахтарывларда огъар берилеген «ялынлы шаир», «ялынлы публицист» дейген кьыйматлар бек кьыйыша.

Бугюнлеге ерли сакълангъан, бизин кьолубузда бар ону асарлары эсгерилген 1917-нчи–1918-нчи йыллар булан белгилене. Шоланы арасында поэзия варислигинден дёрт шиърусу: «Тангчолпан»,

«Кериван гетди» ва башгъалары, эки проза асары: «Неге гъазирленмейсиз? Сизин чи душманлар кьыражакъ!», «Дагъыстанда тарихи гюнлер» ва йигирмагъа ювукъ публицист макъалалары.

Олар аслу гьалда З. Батырмурзаев ишлеген, ёлбашчылыкъ этген «Тангчолпан» деген журналда ва «Ишчи халкъ» (1918 й.) деген газетде басма этилген.

З. Батырмурзаевны яратывчулугъу идея, маъна ягъындан эки бёлюкге айрыла. Биринчисине ол редактор болуп ишлеген вакътиде

«Тангчолпан» журналда басмалангъан поэзия, проза, публицист асарлары (олар 1917-нчи йыл язылгъан) гире, экинчисине буса, ол редакторлукъ этген «Ишчи халкъ» газетде чыкьгъан макъалалары (1918 й.) гире.

Белгили кюйде, «Ишчи халкъда» З. Батырмурзаев большевиклени, социалистлени янын тутуп язгъаны ачыкъ. Ва шо себепден аслу гьалда ону савлай яратывчулугъуна шо гёзден кьарала. Амма инкылап девюрню башлапгъы вакътисинде, 1917-нчи йылда З. Батырмурзаев не йимик пикрулагъа, идеялагъа бойсынып язгъан, ва ону яратывчулугъундагъы сонггъу алмашынывлар бир- бирине нечик байлангъан? – муна шу соравлагъа биз бу макъалада кысыгъача англатыв берме, озьюбюзню кьаравубузну айтма тийишли гёребиз.

Эсгерип кьояйыкъ, З. Батырмурзаевны яратывчулугъу ва оьрде эсгерилген масъала бизин илму макъалаларыбызда, монографияларыбызда ахтарылгъан, мисал учун, «Зайналабид Батырмурзаев: творческая эволюция – за и против» («Тропой Бестужева и Амалата». Магъачкала, 1997 г.) деген китабыбызда чыкыгъан макъала, «Кумыкская проза начала XX века». Магъачкала, 2003, «Национальная литература кумыков» (вторая половина XIX – начало XX века). Магъачкала, 2012 ва озьгелеринде тындырыкълы суратлангъан. Шо себепден бу макъалада озьюбюзню ойларыбызны кысыгъача айтсакъ, тюз болур.

Февраль инкылабы болуп, Россияда пача тахдан тайып, бирденэки болуп гетген жамият, политика алышынывлар Дагъыстанны жамият яшавуна, сёз саниятына бек таъсир этген. Алдындан эсе кёп эркинликлер болдурулгъан. Масала, 1917-нчи йылны язбашында дагъыстан тиллерде газетлер чыкъма башлай. Шоланы арасында кьумукъ тилде чыгъагъан «Мусават» лап уллу тиражы булан чыгып, бютюн Дагъыстанда белгили бола. Бу ва озьге пресса кьуралларда айрыча ругъланыв сезиле, гьурият, интиба – уяныв, мусават – тенглик, тил, дин, милли масъалалар гётериле башлана. Кьумукъ тилде чыгъагъан газетге «Мусават» деп кьоюлуп (арапчадан – тенглик), ва ону башын тутуп чохла М.-М. Мавраев чалышгъанлыкъны маънасы ёкъ тююл. Бизин газетде чыкыгъан М.-М. Мавраев, А. Акаев, Н. Батырмурзаев ва башгъаланы макъалаларында, умуми алгъанда, энниден сонг Россия гьукуматында оьгей халкълар ёкъ, гьар миллетге озь ихтиярларын болдурма, жележегин кьурма имканлыкълар ачылгъан дейген пикрулар арагъа чыгъа. Бу арада дин, тил ва озьге масъалалагъа гёре язагъанлар озь ойларын айта. Оьрде эсгерилгенлер ва шо арада М.-М. Мавраев, Дагъыстанда ортакъ тил болма гереклигин эсгерелер, аслу гьалда, шо гьисапда «бироз тюрлешген кьумукъ тил» ёрала.

Бу кьайдагъы пикрулар З. Батырмурзаевны яратывчулугъунда давам этиле, озьсе. 1917-нчи йылны август айында чыкъма башлагъан биринчи кьумукъ, дагъыстан журналы «Тангчолпанны» редактору болуп Т. Бийболатов булан бирге (редакторгъа о заман мугъаррир деп айтыла болгъан) З. Батырмурзаев асарларын чыгъара башлай.

«Тангчолпан», «Кериван гетди» дейген шиъру асарларында уяныв масаласы ал бетге чыгъа, автор охувчуну жамият яшавда актив ортакъчы болма чакъыра:

**Тувду чолпан, танг билинди,
Болду уялма заман.
Шавла алды дюнъя юзюн,
Юхлагъаныбыз таман, –**

деп язып, З. Батырмурзаев сонгъу асарларында оъзю тутгъан ёлну белгилей.

«Миллетчиге» деген шиърусунда (бу асар сонгъу, совет девюрде «Юрю алгъа» деген ат булан берилген) ону чакъырыву мекенлеше:

**Юрю, алгъа юрю! Чалт ал аягъынг!
Къаршынга гелгенни буз, йыкъ, харап эт!
Бу гючсюз миллетни тутуп къолундан,
Илмулу халкъланы тез артындан ет.**

Сонг да бу ёлда болма ярайгъан къыйынлыкълагъа да автор гёз юммай:

**Гъазир тур тёкмеге азиз къанынгны
Эл учун, халкъ учун гелгенде ери!**

Къайдан ва не къыйын гелме болагъанына журналны бир- нече номерлеринде гесек-гесек болуп басма этилген «Неге гъазирленмейсиз? Сизин чи душманлар къыражакъ!» деген хабарында жавап тапма болабыз. Бу асарны атыны тюрбюнде берилген баянлыкъ: «Роман йимик язылгъан Шамил заманда болгъан бир дауну гъакъында гъикая» ону маънасына тюрбюндюр.

Бу хабарда айтылагъан кюйде, ону игити Висарик оъзюню юртлуларына, пача асерлер дагъытгъан юртну гёрсетип: «Неге гъазирленмейсиз? Сизин чи душманлар къыражакъ!» деп, оланы савут булан эркинлигин якълама гъазир болма чакъыра буса да, олар ону сёзлерине къулакъ асмай. Бизин ёравда, З. Батырмурзаев, пача тахдан тайып, гъурият гелди деп паракатланма тюрбюмей, ону савут булан якълама гъазир болма герек дейген пикрусун айта.

З. Батырмурзаев шо эркинликни, гъуриятны не къалипде гёре болгъанын ону «Ана тил», «Ана тил гъакъында» ва «Дагъыстан тарихине бир къарав» деген макъала жыйымына гиришив гъисапда язылгъан

«Мукъаддимат» (къумукъчагъа арапчадан «Гиришив» деп гёчюрюле) деген макъалаларындан ачыкъ бола.

«Ана тил», «Ана тил гъакъында» деген макъалаларында З. Батырмурзаев гъар-бир халкъ учун тилни агъамиятлыгъына тергев бере. Бу арада ол оъз ана тилин якълап, оъзлени табилегинде сакълап тургъан уллу пачалыкълагъа къаршы туруп, оъзлени харлысызлыгъы учун ябушуп, айры гъукумат болгъан халкълардан, мисал учун, серблерден, булгъарлардан, араптардан мисал гелтирип, оланы уългю гъисапда гёрсете. «Энни гелейик бизге –

къумукълагъа. Бизин ёкъму тилибиз, ана тилибиз? Бизде болмагъанмы къумукъну бырынгъы къагъруманларын эсге салагъан къазакъ йырлар? Эл учун, Дагъыстан учун азиз жанын къурбан этген игитлерибизге чыкыгъан йырлар, ваягълар, яслар?» – деп, гётеринки ругъда яза З. Батырмурзаев.

Макъаланы авторуну пикрису ачыкъ: ол бизин де бар тилибиз (тил деген англавгъа макъалада сёз саният, маданият, эдеп-къылыкъ деген англавлар да къуршала), мисалгъа гелтирилген халкъланы йимик, бизин де харлысызлыкъ, эркинлик учун чалышма гъакъыбыз бар дейген ойгъа тергев салына.

Тап шо кюйде тарихге де гёз къарала. «Дагъыстан тарихине бир къарав» деген циклгъа гиришив гъисапда язылгъан «Мукъаддиматда» З. Батырмурзаев мисалгъа Юнаныстанны (гъалиги Греция) гелтирип, юнанлар (греклер) «айрылып, озбашына бир пачалыкъ болмакълыгыны себеби – Юнаныстанны бютюн дюньягъа белгили болгъан бырынгъы макътавлу тарихи» деп токъташдыра. Ва давамында автор, тил масъаласына багъышлангъан макъалаларында йимик, оз халкъына, Дагъыстангъа гёче: «Биз, дагъыстанлылар, гъали болгъунча тарихге гёз юмуп яшадыкъ <...> тарихни охумагъанлыгыбыз саялы бизде ватанчылыкъ, миллетчилик тойгъулары къалмады». Авторну оюну тизилиши гене де харлысызлыкъ масъаласына гелтире.

Къысгъаракъ натижаласакъ, З. Батырмурзаевны яративчулугъуну биринчи яртысында, 1917-нчи йылда язылгъан «Ана тил», «Ана тил гъакъында», «Мукъаддимат», «Театр не затдыр» деген макъалаларында, «Неге гъазирленмейсиз? Сизин чи душманлар къыражакъ» деген хабарында, поэзия асарларында тил, тарих ва озге темалардан таба милли масъаласы, халкъны гележеги гёз алгъа тутулуна. З. Батырмурзаев янгыз къумукъ булан дазуланмай, Дагъыстанны гёз алгъа тутуп, гъар-бир алдынлы, эркинлик алгъан миллетлени мисалгъа гелтирип, шо даражада оз къысматын къолгъа алып, озбашына, озю тийишли гёреген кюйде харлысыз болма ихтиярлы деп, шо мурат саялы чалышма чакъырып яза.

Бу асарлар Октябрь инкъылапдан алда язылгъанлыгъын гёз алгъа тутуп, З. Батырмурзаев гележекде болажакъ ватандаш къыргъынланы алданокъ сезгенлиги ону жамият къаравлары дурус да, гъакъылы да, терен болгъанына шагъатлыкъ эте деме болабыз.

Эсгерилген асарларда айтылгъан пикрулар Россияда болгъан Февраль инкъылабы ва шону натижасында тувгъан имканлыкълар, айры миллетлеге, бусурман халкълагъа берилген эркинликлер булан байлавлу. Бу къайдалы ойлар, масала, тилге, динге багъышланып, шо вакътиги адабиятчуланы, жамият чалышивчуланы: Абусупьян Акаевны, Нугъай Батырмурзаевны, Магъаммат-Мирза Мавраевны макъалаларында да ер тапгъан. З. Батырмурзаевни асарларыны маъна якъдан озтёречилиги: озге къалам ёл-дашлары учун-къырыыйын чыгъарып язгъан затланы, ол туврадан, уллудан алып, харлысызлыкъ, озбашына гъукумат болмакълыкъ дейген идеяланы

ал бетге чыгъарып язгъан. Гъатта герек болса, савут булан да шо муратгъа ёл салмакгъа бойсына болгъан.

Амма Россияда Октябрь инкылабы болуп, ватандаш дав башлана. Шо вакъти З. Батырмурзаев гъукуматда гъакимиятлыкъны къолгъа алгъан большевиклени къумукъ тилде чыгъагъан печат къуралы

«Ишчи халкъ» газетни редактору бола. Бу газетде чыкыгъан «Россияда Октябрь инкылабы», «Ишчи – сабанчы халкъ инкылабы ва милли масъалалар», «Къызыл байрам» ва озге макъалалары З. Батырмурзаевны яратывчулукъ агъымы алышынгъанын гёрсете. Масала, 1917-нчи йылда язгъанларында ярлы-бай деп халкъ бёлюнмей эди буса, «Ишчи халкъда» язгъанларында З. Батырмурзаев мисгин, пакъыр халкъны айырып, оланы якъчысы болуп яза. Умуми алгъанда, большевиклер, оланы тутгъан ёлу макътала.

Бу алышыныв не себепден ва не оьлчевде болгъаны агъамиятлы гёрюне. О девюрго авторлар булан тенгleshдирип къарасакъ, шу кюйдеги алышыныв А. Акаевни яратывчулугъунда да билине, амма М.-М. Мавраев большевиклени программасына къаршы чыгъа, Н. Батырмурзаев язгъанларда буса ол большевиклеге къайтгъанын далиллейген маълуматлар бизге табылмады.

Большевиклеге якъчы болмакъны себеби, бизин оюбузгъа гёре (шо гъакъда озге ахтарывчулар да айтгъан), ватандаш дав болуп, бу къыргында Къызыл асгер Акъ асгерге къаршы дав юрютген сонг, З. Батырмурзаев ва озге дагъыстанлы алимлер къайсы буса да бир янны тутма борчлу болгъан. Акъ асгерчилер пача къурумуну якъчысы саналгъан сонг, кёбюсю язагъанлар буса орус империягъа къаршы да болгъан сонг, большевиклени яны болмаса амалы болмагъан.

Тюзюн айтса, большевиклени программасында чийсынлыкъ тувдуратгъан ерлери болса да (мисал учун, динге къаршылыгъы), айры миллетлеге оз ихтиярын бермек де гёз алгъа тутула болгъан (орусча: право наций на самоопределение). Сонг да большевиклени башчылары, мекенли айтгъанда, И. Сталин, темиркъазыкъ Кавказны вакиллери булан ёлугъуп, шолай сёз де бергени белгили. З. Батырмурзаев, хыйлы озгелер йимик, шогъар умутланып, дав битген сонг, гъал мекенлешер деп инана болгъан.

Тындырыкълы ахтарывлар гёрсетеген кюйде, З. Батырмурзаев большевиклени якъчысы болуп, оьрде гелтирилген, 1917-нчи йылда язып аян этген аслу муратларына, къайтара айтайыкъ, Къумукъ ва Дагъыстан айрыча болмакълыгъына къаршы чыкъмагъан.

З. Батырмурзаевны 1917-нчийылдан 1918-нчи йылгъа абатланывуну гёзге гёрюнеген башгъалыкъ – заманлыкъ алмашыныв, девюрге гёре бойсыныв саналма тюше деп эсибизге геле.

Зайналабит Батырмурзаев, ва огъар къошуп ону атасы Нугъай Батырмурзаев де, айтгъан сёзюнде турагъан адамлар болгъанын оьзлени къысматты булан токъташдыргъан. З. Батырмурзаев сол къолу булан яза болгъаны

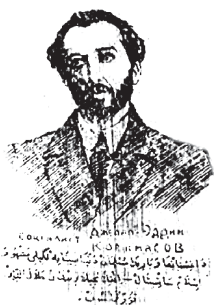
белгили. Огъар онг къолунг булан неге язмайсан дейгенлеге, ону къылыч тутма къойгъанман деп масхаралап жаваплана болгъан.

Халкъы учун жанын аяма тюшмей деп, оърде гелтирилген макъалаларында бир де, эки де язгъан З. Батырмурзаев, ери гелгенде шо сѣзюнден къайтмагъан. Ватандаш дав элине етгенде ол партизан отряд къуруп, хыйлы гючлю ва савутлу асгерлеге къаршы дав юрютюп, игит кюйде жан берген. З. Батырмурзаевны къысгъа оьмюрю шагъатлайгъан кюйде, ол Къумукъну, Дагъыстанны насипли гюнлерин чакъырагъан оьзюню адабиятын оьз къысматы булан исбатлагъан.

Натижада буса, белгили шаир, публицист ва жамият чалышывчу Зайналабит Батырмурзаев оьз халкъыны инг асил умутларыны йыраву болуп токътай.

М. Дахадаев

Ж. Къоркъмасов

М.- М. Хизроев

А. Тахо - Годи

М -К. Дибиров

С. Кваршалов

Э. Даитбеков

Гь. Бамматов

Шаирни 100 йыллыгына

Абсалам АСКЕРХАНОВ
(1922-2000)

Белгили кьумукь шаир Абсалам Аскерханов 1922-нчи йылда Тёбен Жюнгютейде тувгъан. Юрт мактапда охугъан, Уллу Ватан давунда ортакъ-чылыкь этген.

Шаирни « Сююв сатырлары», «Тав оьзенни тавушу», «Йылларымны йырлары», «Къарчыгъа», « Тавушлу танглар» деген китаплары чыкыгъан.

ЭМСИЗ АВРУВ

Къабургъама къагъып хыйлы къарадынг,
«Тыныш ал», – деп къулакь салып тынгладынг.
Дарман берип, укол этип инжитдинг,
Аврувумну англамагъа болмадынг.

Ашдан тоймай, юху гелмей гёзюме,
Аврувланы арасында ай ятдым.
Сакъаты ёкъ санларымны гёрсетип,
Бажарывлу алимлени алдатдым.

Ким не этме бола эмсиз аврувгъа?
Къарадыгъыз акъ халатлар аралап.
Сюймесем де мени уйге къайтардынг,
Сав болмасдай юрегимни яралап.

Оьктем болуп оьпкелеп де айтмайман,
Мени гюллеп сёз айтгъандыр биревлер.

Сав бусам да аврувлу деп атым бар,
Гелмес, къызы, бизден сизге тилевлер.

Яшлыгъында яман аврув тарыгъан
Мендейлени нечелерин гёерсен.
Сюегенинг башгъасына гёз салса,
Эмсиз аврув не экенни билерсен.

СЮЮВ СЮЙГЕНИН ЭТЕ

Яшлыгъым яшнаи, оьсе,
Язбашдагъы бюр йимик.
Яшагъанны яшаву –
Язылмагъан йыр йимик.

Сюйген якъгъа юрюйсен,
Югенсиз тайны йимик.
Гечени танг этесен:
Юлдузсуз айны йимик.

Ят гишини яшына
Яшыртгъын къарай туруп,
Артындан айланасан,
Яхшылыкъ ёрай туруп.

Сенден сорап къарамай,
Сююв суйгенин эте.
Юзлерден бирин танглап,
Юлдуз этип гёрсете.

Кёплеге гёз сатасан,
Тек бир бола аларынг.
Оьзлюгюнден табулмай,
Оьмюрлюкге къаларынг.

ЯШЛЫКЪДА

Къаз балалар багъагъан
Къараявуз къыз гёрюп,
Оьзен бойгъа чыгъа эдим,
Ойларымны тюз гёрюп.

Къойчу эдим мен оьзюм де,
Къозу сирив багъагъан.
Къазлагъа да, къызгъа да
Къарай эдим ягъадан.

Яллав гюн озен бойда
Ойнай эдик сув чачып.
Бирев-биревге чабып,
Бирев-биревден къачып.

Арадан айлар оьтген,
Англамайлы къалгъанбыз.

Къаз йимик, къозу йимик,
Биз де оьсе болгъанбыз.

Къышлар къышлыгъын этип,
Гелди чечекли язбаш.
Биз торайгъан тогъайда
Къойлар багъа башгъа яш.

ГЕЧЕМЕН

Хыялымда сени булан
Бирге яшав къура эдим.
Анлатмагъа кѣп къаст этдим,
Англамадынг мурадым.

Кѣкден учдум, сувдан юздюм,
Ерде яяв юрюдюм.
Сув тиймеген терек йимик,
Сени сююп къурудум.

Сюрюлмеген барлакъ йимик
Къалдым артда ягъада.
Тракторист болмагъан сонг
Айыбым ѳкъ сагъа да.

Яшлыгъында яшыргъаны
Чыгъа етсе чагъына.
Сююв деген сув йимик зат,
Агъа сюйген ягъына.

Яшавумдан гѣнгюм тая,
Гѣрюнмесенг гѣзюме.
Къаршы болсанг, сѣйлеп болмай,
Къайнайман оьз-оьзюме.

Къайтып гелип, къалам алып,
Кагъызгъа сыр чечемен.
Экибиз де гюнагълыбыз,
Сен геч, мен де гечемен!

АЛДА ЙИМИК АЯВЛАП

Къайда бусам къайтып сагъа гелермен,
Менден алда кимдир сени алажакъ?
Яшавумну ярты ёлда бёлермен,
Ант беремен мен айтагъан болажакъ.

Кёмек этген, кёп затлагъа уйретген,
Артда язгъан кагъызынг бар къолумда.
Сабур этген, сени булан сёйлетген
Шо болмаса янгыз эдим ёлумда.

Ёлукъгъангъа ёрукъларын англатып,
Танытаман биз турагъан ерлени.
Кант этгенмен, ювукъланы тынглатып,
Къызлар къыйын гьалгъа сала эрлени.

Узакъ къалман, гёзле, сагъа етермен,
Тувралардан ёл салгъанман яявлап.
Ял алмайлы гене къайтып гетермен,
Бажармасанг алда йимик аявлап.

ИНАНАМАН

Оьмюрлюкге ёлдашсан,
Оьз-оьзюнгю сакъласанг.
Бир сёзюм эки болмас,
Сен де мени якъласанг.

Дос-ювукълар къувансын,
Ял болмасын яманлар.
Оьктемлик этме магъа,
Оьтген олай заманлар.

Оьтдюм сени ойлашып,
Хыйлы чечек-бёлекни.

Ярыкъ юлдузгъа къарап,
Ял этемен юрекни.

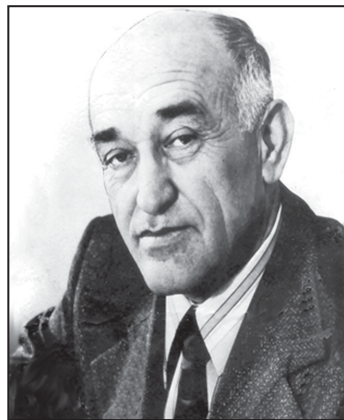
Сен шондан да аривсен.
Мени гёзюмден бакъса.
Сен бар уйде тунугъар
Юзлюк лампа да, якъса.

Башлап суюгеним сенсен,
Баш булгъама башгъагъа.
Англар, тынглар магъа да,
Инанаман мен сагъа.

Язывчуну 100 йыллыгына

Магьамматсолтан ЯГБИЯЕВ,
Дагъыстанны халкъ язывчусу
(1922-2006)

ГЮМЮШ КАРАНДАШ

Гъажи бир гюн школагъа киселерин алмалардан толтуруп гелди. Бир керен ол дарсны узагъында учительницадан башын яшырып къуп-къуру алма ашап турду. Ону гёрюп турагъан Камил перерывге чыкъгъанда:

– Гъажи, гъар гюн киселеринг алмадан толуп бола. Къайдан аласан? – деп сорады.

– Айтарман, магъа къурдаш болсанг, – деп, ол шалбарыны кисесине къолун сугъуп, къызаргъан бир алма чыгъарды да, огъар узатды:

– Ма, бир хабып къара. Алма тюгюл, шекер. Бу «шекер алма». Булай алма дюнъяда да ёкъ.

Камил, алманы хабып, ярты-юрту чайнагъандокъ:

– Эгъ... не татли затдыр! – деди.

Айтсана, Гъажи, къайдан аласан, сагъа къурдаш да боларман.

– Гишиге айтмажакъгъа ант эт, – деди Гъажи, бирден ону сыпатына тигилип.

– Ант? – деп, алдына къарап бираз ойлашгъан сонг, Камил:

– Гишиге айтсам, ерге гирейим, адам тюгюлмен, – деди.

– Ант боламы ондан? – деп Гъажи, бирден ону сёзюн бёлдю. Эте бу-санг, адамшавлу ант эт.

– Магъа инанмаймысан? Дагъы нечик ант этейим?

– Яхшы, инандым. Билемисен, вёре, гишиге айтма. Яхшымы? Шо кёлню къырыйындагъы бав бар чы...

Бу заман коридордан юрюп гелеген учительница – Раиса Петровна – гёрюнгенде, лакъыр бёлюндю.

Гъажи бир хабып турагъан алмасын тез енгине кысыдырды да, сувлангъан авзун билеги булан сибирди. Сонг класгъа гирип гетди.

Дарсдан чыкыгъанда, эки де кърдаш бавлагъа багып юрюдюлер.

Колхозну бавларын къарт Самат сакълай эди. Ол нече гезиклер Гъажини артындан чапгъан, тек бир керен сама да тутма болмагъан. Тутуп чу къайдан болсун, ону къайтгъан гезлери кимни яшы экенни сама да таныма имканлыкъ бермеген.

– Гъейлер, шунда гелеген бир тюлюк бар. Бираз гюзлюк алмабыз къалгъан, битдирип бара. Огъ, тораймагъыр, бир къолгъа тюшмей. Бегитген еримни тешип тюгюл гирме де гирмей, – деп, Самат бир гюн школаны директоруна арз этди.

– Нечик яшдыр, гиччи яшмы? – деп школаны директору Халил сорагъанда, Самат не айтагъанны да билмей:

– Я, не билейим, бир гиччи яш бар. Гезлерибиз де яхшы гёрмей, эливаш, – деп кант этди.

Узакъ къалмай яшлар бавгъа етишдилер. Гъажи чал тюпде яшыл отну устьюнде олтурду да:

– Олтур, гиши гёрмесин, – деп, Камилни де олтуртду. Гъажи гёлеги ни этеклерин шалбарыны ичине кысыдырды да, сонг белбавун бек кысып байлады. Камил де огъар къарап онгарылма башлады. Тек ол бу ишден бек къоркъа эди. Гъали ону юреги торгъа тюшген жымчыкъ йимик атыла эди. «Гирмей къояйымы экен? Тутуп къойса, не этермен? Тюбек булан урса?...» – деген ойлар ону бек инжитип тура эди.

Гъажи чалны тешмеге гиришди. Ол чалны агъачларын сындырып тайдыргъанда, гирмеге чакъы тешик болду.

– Она, гёремисен? Къара гъали, савулуп тура, – деди ол Камилге, тешикден алма терекни гёрсетип. – Алма тюгюл, шекер. Сагъа бергенимни унутуп къоярсан, ону ашасанг.

– Къаравулчу гёрсе? – деди Камил.

– Нечик гёре? Ол чу къарт. Гезлерине тюртмесе, гёрюп де болмажакъ.

– Тюбеге булан урса?

– Къоркъа турасан, – деди Гъажи, ону сёзюн бёлюп. – Гет, сюе бусанг! Къоркъачны бири къоркъач!

Шону да айтып, Гъажи тешикден бавгъа гирди ва бир-бир баса туруп, тувра терекге юрюп йиберди. Камил бираз заман ону артындан къарап турду. Тек Гъажи терекге минип алма чёплеп турагъанны гёргенде, ол чыдап болмады. Къоркъа туруп астаракъ бавну ичине гирди. Ону гезлери дёрт де якъда, къоркъуву баргъан сайын арта. Камил, терекни чинк де тебенги бутагъына минип, къолуна гелген-гелген затны, бишген-бишмеген деп къарамай, япыракъланы да къошуп юлкьуп, къойнуна тыгъа башлады. Гъажи буса, киселерин, къойнун толтуруп битип, энии ашма да гиришген.

– Не этесен, авлия болгъанмысан? Увакъларын алма! Гъона, шо бутакъны тарт, къоркъма! – деп, Гъажи Камилге бир бутакъны гёрсетди.

– Етишип болмайман чы, бери тебер.

Камил, аста-аста алгъа баса туруп, бутакъны тутду ва алмагъа харманды. Баргъан сайын ол къоркъувну унутуп, алгъа юрюдю. Бу заман иелген бутакъ аваз этип сынып гетди. Камил буса къоркъувну гючюнден бутакъдан сыпкъырылды ва дегереп терекден тюшдю. Сонг гючю бар чакъы гериллип къачып йиберди. Ону арты булан Камил де къачды.

Бутакъ сынганны эшитген Самат къошдан чыкъды да:

– Эгъ-е-й чочкъалар! Ер башлы болгъурлар! Гъара, къойма! – деп къычыра туруп, оланы артындан чапды. Олар къача – бу чаба, Олар къача – бу чаба. Артгъа къарама чола да ёкъ.

Шо барышында Гъажи чалны озю билеген алаша еринден сыпкъырылып чыкъды. Камил де Гъажини арты булан чыкъма урунду. Шо заман чалгъа этиги илинип къалды. Олай тармаша, булай тармаша, тек чыгып болмай.

– Чыгып болмайман! – деп, ол йыламсырап къычырды.

– Болмай бусанг, устыонден атылып чыкъ! – деп, Гъажи арекден орам этди. Чалны сынган агъачлары ону шалбарыны ичине къысдырылган гелегине илинди. Камил буса огъар тергев бермей чыкъма урунду да, алгъа багып талпынды. Шо минутда гелеги шалбардан чыгып, ондагъы алмалар бары да ерге тегюлдю.

Камил онча да бек къоркъгъан эди чи, гъатта Гъажини «токъта» деп къычырагъанына да къарамайлы, бетге ерли къачды.

Гъажи буса бир хыйлыдан сонг, алма ашай туруп, башгъа орамдан таба чыгып гелди.

– Къайсыбызныки кеп? Гел, санап къарайыкъ, – деп, ол Камилни къырыйна гелип олтурду ва къойнундан алмаларын чыгъарма башлады.

– Гёремисен? – деп Камил, боп-бош къойнун гёрсетди. – Бир сама къалмады.

– Не болду?

– Не болсун, бары да ерге тегюлдю. Гёлегим де йыртылды. Анайым не дер энни?

Гъажи онуки ёкъну билгенде, алмаларын чыгъармай къойду. Сонг ол къойнуна къолун сугъуп санады да:

– Меники чи эллиден де кеп. Ма, ашап къара, – деп, огъар алмалар узатды. Камил алмады.

– Тарыкъ тюгюл, ашамайман, – деп къойду. Къоркъув ону гъали де юрегинден тайып битмеген эди.

Озю йыгъылган терек, артындан чабып гелеген къаравулчу ва ону тюбеги Камилни гъали де гёз алдында суратлана эди.

Бавчу Самат олар кирген ерни тапды. Сонг ерге тегюлген алманы жыйма башлады. Ол энкейгенде, халталаны арасында бир зат лавуллап гетди. Тамаза тез ону алып къарады. «Бу чу гюмюш карандаш. Карандашны гюмюшю де боламы?» – деп ол оз-озюне сёйледи. Алмаланы жыйып битген сонг, ол школагъа юрюдю. Школаны абзарында огъар Раиса Петровна къаршы болду.

– Воллагъ, Райгъан, бир кюй этмесегиз болмай. Сизин яшларыгъыз яшама кьоймай, – деди тамаза. Тамаза ону тезден таный эди. Гьатта Райгъан деп кьумукъ ат да кьойгъан. – Бугюн экевию гелди. Олар саялы правление иш гюнлеримни штраф этежек...

– Кимни яшлары эди, танып болмадынгмы? – деп Раиса Петровна бек кепленип сорады.

– Воллагъ, кьызым, танып болмадым. Муна шу затны тапдым. Гюмюш карандашмы, недир? – деп, Самат тапгъан затын огъар берди.

– Агъа, бу яхшы. Гъали табарбыз ону. Сен энни парахат бол, – деп, Раиса Петровна алгъасап школагъа гирип гетди.

Уйге кьайтгъынча, Камил аявлу карандашын тюшюрсенин билмеди. Ондан сонг гёр ону йылайгъанын. «Башгъасын алып берермен», – деген анасыны сёзлери де огъар таъсир этмеди. Ол ахшам къашкъаралгъынча оъзю гелген ёлну боюнда карандашын излей урду. Тек бавгъа гирме чи базмады.

– Уъстюнгню де пара-пара этип, дагъы да бизге бёрю йимик улуйсан! Уялмайсан дагъы, терек чакъы болгъанда! Таман энни, оьлгенибиз ёкъ, – деп анасы уруша башлады. – Саякъ айланмай, уйде турсанг, тас этмес эдинг...

– Мен тас этмедим, оъзю тас болду, – деди Камил, гёзьяшларын сибире туруп.

– Дагъы, бизге не эт дейсен? Уйде олтуруп, дарсларынга къарагъан бусанг. Билмесин атанг бу ишни. Аллагъ сакъласын билерден!

Артындагъы гюн эртен дарслар башлангъандокъ, школаны завучу Раиса Петровна, гезик булан класлагъа гирип, гюмюш карандаш кимники экенни сорап айланды. Артда да ол 3-нчю «Б» класгъа гирди.

– Яшлар, бу карандашны къайсыгъыз тас этгенсиз? – деп, Раиса Петровна акъ темирден этилген, бир башына карандаш, бириси башына буса перо салынагъан ручканы оьрге гётерди. Яшлар бираз шып болуп токътадылар. Сонг бираздан:

– Меники, бер мунда! – деп артда олтургъан Камил кьычырып йиберди.

– Агъа, Камил? Бавланы емишин урлайгъан, тереклени сындырагъан сенмисен?.. – деди учительница. Камилни сыпаты кьызарды, гёзлери яшланды.

– Мен сындырмадым, оъзю сынды, – деп ол аста жавапланды. – Бутакъны тарт, тарт деп къарыша эди, мен де тартгъан эдим...

– Ким эди ол? – деп сорады Раиса Петровна.

Камил Гъажиге бурулуп къарады.

– Гъажими эди?..

– Дюр эди. Магъа бутакъны тартдыра эди.

– Агъа, экевиюгюз де болгъансыз.

– Мени Гъажи алып барды, – деди Камил.

– Гёресен, уручулар мунда болгъан экен. Ата-анагъызгъа да айтажакъбыз. Там газетге де салма герек, алма урлайгъан суратыгъызны да этип...

– Магъа бир алма сама да къалмады. Ёлда тѣгюлюп къалды! – деп Камил сѣз къошгъанда, класдагъы яшлар къычырып кюлеп йибердилер.

Перерыв болгъанда, Камил, Гъажини янына барып, ачувлу кюйде ону сыпатына тигилди де:

– Бары да къалмагъалны сен этдирдинг... Магъа къурдаш болма, кимге суйсенг де бол, – деди.

БИР ОРАМНЫ ИГИТЛЕРИ

(повестден гесек)

Эргенинде биз дагъы да Давут агъавну ягъына бардыкъ. Ол алдын йи-мик шо терекни тюбюнде языв этип тура эди.

Сув кранны къырыйында къара опуракълы бир къарт къатын айлана. «Ону анасы буса ярай», – деп ойлады.

– Серѣжа, сѣзге устасан. Сен башларсан, – дедим. – Тек узатмай, аз сѣйле. Бир башласанг, токътап билмейген кююнг бар. Сонг да «мамам айтды, папам айтдыны» да къой...

Серѣжаны гертилей де сѣзге гюнери бар. Шоссагъат айтма зат таба. Сонг да, уялмай. О саялы да: «Къой сѣйлесин. Тарыкъсыз оздура буса, токътатарман», – деп ойлашдым.

– Сѣйлейгенде сиз мени бѣлмегиз, – деди Серѣжа.

– Сени бѣлмей къойма яраймы? Эрген болгъунча да сѣйлеп туражакъсан, – деди Осман.

– Турмажакъман. Сиз сыртыма тюртеген кюйню кююгъуз, – деди Серѣжа. – Яман авуртдуруп тюртесиз. Экинчи къычырып йиберсем, яхшы тюгюл. Артыкъ сѣйлей бусам – командирибиз бар. Ол, гѣз къысып, орав этсин. Мен шоссагъат англап токътажакъман... Магъа мамам айтгъан эди...

– Гъа... Энни сама къой мамангны, – деп, ону бѣлдюм.

– Мен, билемисиз, сѣзюмню бизин школаны гъакъында башлама сюемен. Сонг гетген йыл лагерде гѣргенлерибизни айтарман, – деди Серѣжа.

– Тарыкъ тюгюл, – дедим. Олай ёммакълагъа тынглама ону заманы ёкъ. Гѣрмедингми, къуп-къуру терек тюпде олтуруп языв эте. Балики, ол язывчудур...

– Яхшы, мен ойлашып къарарман неден башлама гереки...

– Гъы, юрюгюз. Не этебиз мунда токътап? – деп, мен оланы алдына тюшдюм.

Бизин гѣрген къатын терек тюпдеги агъавгъа:

– Сени къурдашларынг гелген! – деп къычырды.

Давут агъав башын гѣтерип:

– Къой гелсин! Гелигиз, яшлар! – деди.

– Аллагъ сизге рази болсун, балаларым, – деди о къатын бизге. – Къазылгъан бавну гѣрюп, адап къалдым. Мен де ишлеп болмайгъан болгъанман. Бу йыл бавума зат чачылмай къалар деп къыйналып тура эдим... Не яхшы этдигиз...

- Биз бугюн кьалгъанын да кьазажакъбыз, абай, – дедим.
- Сизге дагъы да этме герек зат бар буса, айтыгъыз. Биз этип болабыз.
- Кёп савболугъуз. Не берейим экен ишлегенигизге?
- Бир зат да. Биз гъакъгъа ишлемейбиз. Гъавайын ишлейбиз, – дедим.
- Олай нечик бола да? Яраймы?
- Ярай. Биз бир зат да алмайбыз.

Биз абай булан сёйлейгенде, Давут агъав да гелди. Ол сорашды. Сонг бизин бавгъа алып гирди.

- Шунда олтур, – деди ол, тут терекни тюрбюндеги яйывну гёрсетип.

«Иш этип бизин учун онгаргъан буса ярай бу ерни. Не эте экен бизин олтуртуп?» – деп ойлашдым.

Бираздан кьолунда уллу чара да булан абай гелди. Чараны алдыбызгъа салды. О, папахы чыгъып, тав хурмагъа толгъан эди.

– Балаларым, сизге берме дагъы затым ёкъ, – деди ол. Ашагъыз. Киселеригизни толтуругъуз. Давут тавдан алып гелген эди. Уялмагъыз, алыгъыз...

Биз ашама уяла эдик. Киселерибизге чи къайдан тегебиз. Амма уялмасакъ чы, бюртюгюн де кьоймас эдик. Генка булан Серёжа уялмай. Серёжа басып алып ашап тура. Генка буса бир кьолу булан авзуна ата, семичканы йимик чертип сюегин ташлай. Биревю кьолу булан киселерине тыгъа. Мен эки керен Генканы кьабургъасына тюртдюм. Ону аварасында да ёкъ.

– Муна, шулай уялмай алып киселеригизге тегюгюз, – деп, абай бир кьолу булан кисемни ачып, биревю кьолу булан хурманы ал – тёк, ал – тёк этип йиберди.

Сонг абай гетди. Биз биразгъа тынып токътадыкъ.

- Агъав, сизин кьолугъуз неге олай? – деп, Серёжа сёз башлады.

Биз ону сорама сюегенни Давут агъав билгенге ошай эди. Неге тюртдюм, биз кьору ону кьолуна тигилген эдик.

- Мен кьолумну фронтда кьойдум, – деди агъав.

- Сиз нечик язасыз дагъы?

– Мен? – деп, ол иржайды. – Муна шулай... Бу кьол этмейген зат ёкъ. Къара, муна булай.

Ол, кьолуна карандаш алып, язып гёрсетди.

Сонг ол кисесинден тамакю кьутукъ чыгъарды. Ачып ичинден сигарет алды. Спичка ягъып кьабузурду. Биз ону чолакъ кьолуну айланышына къарап авузларыбызны ачып кьалдыкъ.

– Серёжа, сен авзунгну яп. Жибин гирер! – деди Осман. Биз кюлеп йибердик. Агъав да кюледи. Серёжа буса, эринлерин гёпдюрюп:

– Сеникине тезокъ гирип де тура! – деди. Ону кьолу бизин сав кьолубуздан да яхшы ишлей, – деди гъалиге ерли сёйлемей тургъан Къайырбек.

– Башлап кёп кыйын эди. Сонг аста-аста уйрендим. Гъали бары затны этип бажараман, – деди агъав.

«Нечик халкъдыр шу докторлар, адамны кьызгъанмай билегин эки яргъан», – деп ойлашдым.

– Язагъанда кьолугъуз авуртмаймы? – деди Серёжа.

– Авуртмай. Таш йимик сав, – деп, агъав кюледи.

– Неге гесди сизин кьолугъузну? – деди Серёжа дагъы да.

– Фашистлени минасы тийген эди. Докторлар гесди, – деди Давут агъав. – Уыйге кьайтгъанда кьарайман – бир кьолум ёкъ. Бир зат да этип болмайман. Мен, больницагъа барып, эки ярып бармакълар эт, – дедим. Сонг бир яхшы доктор билегимни ярып, эки бармакъ этди. Гъали кёп яхшы.

Шолай этген сонг, о гишиде нечик кьатты юрек болмагъа герек?

– Агъав, сизге о яра давда нечик тийди? Бизге айтыгъыз да.

– Мен фронтда эдим, – деп, ол хабарын башлады. Харьковну ювугъунда. – Минёр эдим. Минёр деп эшитгенмисиз?

– Эшитгенбиз! – Билебиз! – дедик барыбыз да бирче, билмесек де.

– Мина яман зат. Фашистлер кьачагъанда, бары ерге миналар салып гете эди. Бизин армиягъа ёл ёкъ эди. Аякъ тийсе, атылып гете...

Биз миналаны тайдырагъан батальон эдик. Командир, бизге о миналаны тайдырып, танклагъа ёл этигиз деп приказ берди. Бизин армия бир шагъарны алгъан эди. Орамлар, уйлер – мина салгъан уйлер – яллай. Мени миналаны табагъан аппаратым бар эди. Муна шу лапатка йимик зат. Ону алгъа теберип юрюме герек. Минагъа ювукъ болгъанда – о сигнал бере. Мен бир абзаргъа гирдим. Онда кьызыяшны бек акъырагъан тавушу эшитилди. Бары уйлер яллай. Кьызыяш сарайны ичинде эди. Мени де уйде кьызым бар эди. Шоссагъат о гёз алгъа гелди. Бек языгъым чыкъды. Мен, шо заманда минёр аппаратны ташлап, сарайгъа чапдым. Кьызыны устюне етишгенде, мина атылды. Мен дагъы затны билмеймен. Фашистлер о яшгъа мина бомбаны байлап гетген болгъан экен.

Бир гече, бир гюн гетип, мен гёзлеримни ачдым. Гёрмеймен. Тийип кьарадым. Бир кьолум ёкъ, бир бутум да авруй. Бизин докторлар мени сав этди. Оълумден сакълады. Тек сангырав болдум. Энни аппарат салсам – яхшы эшите.

Хабарын битдирип, ол гёзелдириклерин бурнундан алды. Гёзлерин кьысып, бизге кьарады. Ону минаны яркьычлары батгъан бети гъали яхшы гёрюнеген болду.

– Мен кёп дав этдим. Давда гёргенимни барын да язаман. Дав – яман зат. О бары адамгъа балагъ гелтире, – деди агъав.

Лакъырдан сонг биз бавну кьалгъан гесегин де кьаздыкъ. Давут агъав булангъы бизин кьурдашлыгъыбыз гюн сайын беклеше. Жумада бир керен биз ону ягъына гелеген болдукъ. Огъар ва анасына кёмек этебиз: агъач гесебиз, бавун сугъарабыз.

Мен айтгъан бу хабар бизин команданы башлапгъы иши эди. Энни «Космос» алдынгъы команда йимик тюгюл. Биз хыйлы затлагъа уйренгенбиз. Хыйлы яхшы затлар этгенбиз. Хыйлы заман бизин команданы халкъдан яшырып турдукъ. Артда да халкъ билди: башлап – бизин орам, сонг – бютюн шагъар.

Къой, билсин. Бизин халкъдан яшырагъаныбыз ёкъ. Энни къужурлу янгы оюн ойлашып турабыз. Ону этме башлажакъбыз. Бизин командадагъыланы санаву да арта. Тек онда биз кимни буса да алмайбыз. «Космос» команданы члени болмакъ учун, гъар-бир якъдан сыналма герек.

ТОЙ ВА ЯС

Атам тойгъа юрюп, йыбанып уйренген адам тюгюл. О саялы болма ярай, бизин тоюбузгъа да аз адам чакъырды. Кёп этгенде, бир элли адам гелгендир. Шолай шатлыкъ гюнлерде де, олю болуп къайгъылы гюнлерде де авул-хоншу кёмеке алгъасай. Къайсы ишни де этме сюе. Атам айтмаса да, озлер тойдан бир гюн алдын гелип, абзардагъы полукъну арба булан чыгъарып, авлакъгъа элтди. Тюзлеп-тазалап, эбе-хырлы этгенде, арба айланып болмайгъан гиччи абзар мадар гёрюнеген болду. Бары да ишни башына алып айланагъан хоншубуз Абдулла эди. Ол, атам базардан сатып алгъан (бизин къойларыбыз ёкъ эди) эки иркни союп, сыдырды. Къатынлар айгъан кюйде туврап онгарды. Бирлер агъач гесе, бирлер къувукъ яйып, абзарны тойгъа онгара. Къызлар акъчалыкълар булан йыракъдагъы булакъдан сув ташый. Уллу къатынлар кёрюкде экмеклер биширелер. Биз, яшлар, аякъ тюпде къысдырылып айланабыз.

Бираздан чыр тюпде отлар ягъылды, къазанлар асылды. Тюшге таба халкъ жыйылды. Накъыра-зурнайны тавушу чыкъды. Атам аргъан булангъы тойну тойгъа санамай. О саялы, иш этип, дёрт сабу гъабижайгъа Гъапшиден накъырачысы булан зурнайчы гелтирген.

Бизин уйде бир де стол ёкъ эди. Хоншулардан излеп эсги уъч стол гелтирдилер. Шанжаллар да табылды. Тепсилер ясалды. Исси экмекни, бозбашны ийиси абзаргъа яйылды. Анам этген бозагъа толгъан сыныкъ савутлар гелди. Атам бозадан къайры озге ичкини ичме яратмай эди. «Боза – рызкъыдан этиле. Ону ярата ичмеге», – дейгенин озюм эшитгенмен.

Той башлангъанда, бийийгенлеге къарама барулагъа, хоншу къалкъылагъа яш-юш, къатын тайпа ябурулду. Анам, баживом ва олай да озге тухум тайпабыз бир озге чыгъып, бир абзаргъа тюшюп айланалар. Тойну увакъ аварасы кёп бола. «Гиччи тойну да, уллу тойну да аварасы бир болур», – деген уллулар. Атам буса гъали генгине ачылгъан бизин къапуланы тувра къаршысындагъы хасиде бир нече адам булан олтуруп лакъыр эте. Адатгъа гёре, бугюн тойну есине айланма тюшмей. Ону орнун къардаш тайпа, ювукълар кютме герек. Осуз бажарылмайгъан масъаланы гелип сорай, жавап алып гете.

Столланы артында уллулар олтургъан. Жагъиллер дёгерек айланып столгъа къаршы тизилген. Ортада – бийийгенлер. Чакъны сувугъуна да къарамайлы, къызлар енгил гийинген: устьюнде тюрлю ренкли хара къабалайлар, башларында гюлмеллилер, тастарлар. Олар, суюдмоякъларны бир-бирине берип, уланланы ортагъа чакъыра. Уланлар да, къабакъ артда гюп болуп токътагъан къызланы сайлап, бийиме чыгъара.

Орта оьмюрге гелген зурнайчы пакъыр адамгъа ошай. Башындагъы тери бёркю къыржылгъан. Башлыгъына салып ятагъангъа ошай – тюю ер-еринде янчылгъан. Оьзюню де онг гёзю ёкъгъа ошай, къара кьумач булан байлагъан. Ол Дагъыстан атлы полкда зурнайчы болгъан деп сёйлейлер. Тонуну ер-еринде ямавлары бар. Зурнайны буса олай гючлю согъа чы – олтургъанланы да аякъларын ойната, къаркъараны кьувната. Токътамагъан кюйде бир кюйден башгъа кюйге гёче. Шагъ токътатгъынча, талмай-арымай согъуп бола. Согъувунда оьзю де бир тамаша мердешлер этип йибере. Зурнайны хоразны йимик кьычыртып, итни йимик гьаплатып, къакъманы йимик къакъыллатып, халкъны кепин гелтире, кюлете. Сонг бирден зурнайны учуна аясын толу къаплап, тайдырып, ярты къаплап, тамаша авазлар чыгъара. Шо вакътиде кюйге гёре ону сыпаты да алышына: бир иржая, бир ачувлана.

Накъырачы – жагъил улан. Даим пашман тура. Мундагъы арив гийинген жагъиллени гюлlepми яда гюмелеклердей енгил учагъан кьызлагъа къарап, гёнгюлден тюшгенми, нечик алай да, мунглу. Халкъны кюлкюсю де огъар таъсир этмей. Томпур башлы таякълары оьзлюгюнден урулагъандай гёрюне.

Хоншудагъы Абдулланы уланы Хосар – ёрмечи. Тойда ёрмечи ол болгъанны анам тилеген. Огъар сююнген Хосар тюнегюнден берли ёрме этемен деп ёге агъачны бузгъан. Ёрмени, агъачны бир башын балтаны арты булан тююп, янчып эте. Чий агъач болмаса, бир нече керен адамны сыртына тийсе, увалып къала. Ёрме тюзелгенге Хосар шат. Ари-бери юрюп, ол низамны сакълай, бузгъангъа, шагъны ихтияры булан, сыртына кьызгъанмай салышдыра. Ёрмечини борчу шо.

Бозаны уллулар сыныкъ кружкалар булан иче. Жагъиллеге буса бир яндагъы залим савутдан мююз къартыкъгъа боза да тёге, эт гесек де тутдура.

Жагъиллер тойда уллуланы алдында олтуруп ашамайлар, ичмейлер. Олар башгъа ерде, гиевню янында тоюп гелелер. Оланыки – мунда бийимек, йыбанмакъ.

Шо арада якъ-якъдан яш-юшну кьавгъасы эшитилди. Ачылгъан къапудан эки доммай гирип гелди. Бириси акъ кийизден тон гийген, биревюсю – къара кийизден. Башына гийгени де – кийиз бёрк, тёбесинде мююзлери де бар. Доммайлар ким экенни бирев де билмей. Тавушун алышдырып сёйлейлер.

Гиривюнде олар экевю де:

– Гьюнер-гьюнерлер учун! Сыйлы бизин шагъ Шихаммат учун! – деп кьычырып, бийиме башлады. Оланы бийивю адамланыки йимик тюгюл. Атылып ойнагъан сонг, гьонкъазагъындан тура, чалхасындан айлана, бир-бири булан ябушуп, сыртына минип, халкъны кюлете. Акъ доммай бир якъдан оьтюп барагъан баживюмню сыртына минген. Ону гьуясына тынгламай, оьзюню сыртына алып, канзилерден оьрге минип бара. Халкъ кюлей. Доммай халкъгъа тынгламай. Не этип кьойса да, огъар хатири биревню де къалма ярамай. Ону масхарасын билмегенни шагъ тойдан кьувалай. Акъ

доммай акъ гюлмелли байлап канзилерден тюшюп геле. Ортагъа чыгъып, къара доммай булан къатын болуп бийий. Къучакълашып объюшелер. Халкъ кюлей. Акъ доммай, къара доммайны йыгъып, авзуна боза теге... Сонгъабижай сума тыгъа... Къутгъарылып къачгъан къара доммай арангъа гирип гете. Бираздан къакъыллата туруп, хораз тутуп геле.

Гьюнер-гьюнер учун! Бу хораз гелин учун! – деп кычырып, акъ доммай, хынжал булан бары да халкъны къаратып, башын гесе.

Олагъа токътав ёкъ... Журнай булан накъыра оькюре. Къалкъыларда, баруларда эретурма ер ёкъ. Баргъан сайын халкъ кёп жыйыла.

Къатын тайпа оьрде. Гъар ким оьзюню иши булан машгъул. Гелин булан гиевню уьюн тизе. Чубулдурукъ онгарыла. Къыз алып гелгенлеге олтурма стол гъазирлене. Гелин алма барагъанлар белгилене. Гъасили, къайсын-бирин айтайым, иш кёп. Мен буланы барын да гёремен. Неге тюгюл, магъа иш тапшурагъан да ёкъ. Жагъиллер булан абзарда да эретурмайман. Бир-эки керен бийип, тайып къалдым. Адатгъа гёре, гиччи бусам да, магъа онда болма тюше. Оьзюм шат болуп, оьзгелени де гёнгюн ачма борчлуман. Тек мени гёнгюм ёкъ. Бир зат да мени бугюн сююндюрмей. Бир оьрге чыгъып, бир де абзаргъа тюшюп, заманны гетеремен. Ашгъа да дамагъым ёкъ. Бир нече керен анам гёрюп: «Ашадынгмы?» – деп сорады. «Ашадым», – деп къояман. «Барып бийи тойда», – дей. «Бийидим», – деймен.

Оюм бютюнлей агъайым Макъсутда. Ол къурдашлары булан Абдуллаларда. Къоюп тойну да, онда тербендим. Баргъанман, олтургъанлар дёртбеш жагъил. Арасында Макъсут да бар. Ашاپ-ичип туралар. Макъсут эсирген. Мени гёргендокъ, атылып еринден турду. Догъаны башына элтип:

Сен булай эт. Не этип буса да, ону гёр, – деди. – «Мени сёзюм сёз», – деп айтды дегин. Англадынг чы?

Агъайым, сен дагъы ичме...

Яхшы, яхшы. Ичмен. Гы, бар. Вёре, гёрмей къойма!

Ону нечик гёрежегимни ойлаша туруп, уьйден чыкъдым. Ахшамгъа таба булакъгъа барсам тюгюл, ону къайда гёрюп боламан? Шо эсимде булан гюн гетди. Тойдан да ёкъ къулагъым. Тюзю, гелин гелегенге къарама суюдюм.

Бизин юртда Ширав деген атлары, пайтонлары булангъы бирев бар. Бай адам да тюгюл. Ери-мюлкю де ёкъ. Атларсыз бир заманда да турмагъан. Той этегенлер, ондан уьч сагъ берип, пайтонун ала. Атам да шолай алгъан.

«Гелин геле! Гелин геле!» – деген тавушгъа халкъ орамгъа чапды. Журнайчы накъырачы булан бирге, арив ёл кюй согъа туруп, алдына чыкъды.

Эки кызыл ат егилген, бютюн юрт таныйгъан пайтонну уьстю толгъан кызылардан. Ортасында гелин де гёрюне. Пайтончу бийик ящикни уьстюнде олтургъан. Ону яннавурунда – абай къатын. Гюндюз буса да къолунда янагъан бувулдукъ шиша чыракъ. Энглерин якъгъан, тав алмадай кыпкъызыл. Къашларын тартгъан. Атлар пышгъыра. Чапдыргъан.

Абзарда гирме ер ёкыгъа пайтон къапу алда токытады. Жыйылгъан халкъны ярып гелген Макъсутну къурдашы Дадав, къызланы арасындан харманып, гелинни алды. Яшны йимик гётерип, абзаргъа гирди. Къудакъызлар къуршап юрюй. Шо арада оърден, гъарведен буланы устыюне темир акъчалар, кампетлер чачылды, будай ва ун себилди. Абзар толгъан увакъ яш акъчагъа ябурулду. Жабарда бир-бирини устыюне минип талашалар. Гелин канзилерден гётерилип, чубулдурукъ бар уйге гиргенде, той янгырды.

Мен булакъгъа алгъасадым. Къашкъаралып геле. Тувар сувдан къайтгъан заман. Тар орамдан, гъайванны кёбюне, юрюме къыйын. Сувдан гелеген къызлагъа къарай туруп бараман. Ёлда да къаршы болмады, булакъда да ёкъ эди. Къарангы болуп, сувгъа гелегенлер битгенче къарадым. Пайда ёкъну билгенде, къайтдым. «Бу ишге къыйналып, сувгъа да чыкъмагъандыр. Бугюн той болагъанны ол биле», – деп ойладым.

Энни муну Макъсутгъа нечик айтайым? Гёрдюм, этдим тапшурувунгуну деп къояйымы экен? Ялгъанчы болма да суюмеймен. Къачан буса да ялгъаным чыгъажакъ. Макъсут о саялы менден гечмес. Балики, къыз къыйналмакъны гючюнден оъзюне бир зат этип къойгъандыр? Балики, Макъсутну сёзлери ону яман ойлардан къутултар эди? Юреги умутлу болар эди?

Къайтып гелемен. Йыракъдан тойну тавушу эшитиле. Гёнгюм ёкъ, гючсюзмен...

* * *

Макъсутну уй этип парахат болса да, атам ишден парахат тюгюл эди. Юртдагъы гъаллар гюн сайын четимлешгенни, яш бусам да, мен де гёремен. Очарларда да, кёрюклерде де, школада да – гъасили, бары да ерде бир-бирине къаршы хабарлар эшитиле.

Атам гечелер геч къайта. Эртенлер тез гете. Анам гъалеклене. Сорап билме къараса, атам: «Сагъа билме гъажат ёкъ», – деп къоя. Балики, тюз де эте болгъандыр. Жамиятны ишлеринден англаву ёкъ къатын не айтып бола атама, къыйналса тюгюл? Юртну ишин юрютеген бир нече адам бар. Шолар да халкъны авзунда: Сулейман – ёлбашчысы, атама сабанчыланы къурумун тапшургъан...

Анам ортагъа тастымал яйып аш салма турагъанда, гъарведеги Макъсут, эшикни ачып, атамны чакъырды. Атам алгъасап чыкъды. Бираз да къалмай къайтып:

Яман хабар. Сабанчыланы къурумуну оъгюзлерин гъайдап гетген, – деп билдирди.

Сабанчыланы къурумун атама тапшургъаны эки ай бола эди. Бек къасткъылып ишлейгени саялы, ону Сулейман да, Сахават да макътай бола. Батракълар булан дыгъарлар этип, 200 адамны къуршагъан. Сюрмеге ерлер де берген. Гъайван гючю оъзленики бар. Урлукъ да оъзлер тапгъан. Гъали гелген хабар атама мундагъылыны барындан да яман тийгенин ону уйге гирген кючюнден билдим.

Уйдегилер бары да эретурдулар. Алгъасап гийинмеги булан аш да ашамай, чыгъып гетдилер. Шо гетгени булан атабыз эки гече, эки гюн къайтмады. Бизге Сулейман гелип айтагъанына гёре, атабыз, бирдагъы ёл-даш да алып, излеме чыкъгъан. Аранлардан он уыч обгюз урлангъан. Кюйге къарагъанда, обгюзлени есилери, бир тайпалагъа инанып, колхозгъа бермес учун, обзлер гъайдагъан. Элтип бир ерлеге, сатма суйгенге ошай.

Гъалек болма, Ханум. Гъалигине гелир. Бир зат да болмажакъ, Аллагъ буюрса, – деп, Сулейман гетегенде маслагъат этме къараса да, анабыз, багъы, къайгъыда.

Тойдан сонг эки ай бизин ожакъгъа, тепсиге бир адам къошулса тюгюл, башгъа янгылыкъ да гелтирмеди, шатлыкъ да. Макъсутну гелин булангъы аралыгъы мени гёзюме нече де татывсуз гёрюне. Оланы кюлеп-ойнап да гёрмеймен. Макъсут ишине юрюй. Алдына аш салса, ашай. Чыгъып гете, къайтып геле. Сыпатында да гённюллюк ёкъ. Огъар къарап, къыйналаман. Гелин – аз сёйлейген, уллулагъа абур этип билеген, ишден къачмайгъан адам. Мени булан да яхшы. Тек ол да гённюлсюз гёрюне. Янгы агъюлер нечик болагъанны мен гъали тюгюл гёрмегенмен. Балики, шолай болма тюшедир. Нечик алайда, мен башгъачалай болма герек деп ойлайман.

Макъсутну юрегин англайман. Ону Саниятгъа артда язгъан сёзлерин де унутмайман. Язма чы язгъан, энни уйленген сонг, ол не этип бола? Ондан айрылып, Саниятны алар деп де инанмайман. Атам – олай затгъа бек къатты гиши. Къатынлар булан кёп ойнайгъан кюйню суймей. Макъсутгъа да ону этме къоймас. Олай болгъанда, Макъсутну къызгъа язгъаны къайда къала?

Анам пашман. Уланы уйленген сонг, аналар сююнме тюше деп ойлайман. О зат ёкъ. Жагъиллени аралыгъында татывлукъ ёкъну ол менден яхшы билежек. Алданокъ да Макъсутну сюегени барны ол биле эди. Атабызны буса олай затлардан аварасы да, ахтарма заманы да ёкъ. Уйде аз бола. Уланы уйленген, юреги паракат. Гелин: «Дадайым! Дадайым!» – деп, огъар учуп къуллукъ эте. О да огъар: «Къызым», – деп тюгюл сёйлемей.

Бир керен анамны Макъсут булангъы лакъырын эшитип къалдым.

Макъсут, сизге къарап юрегим авруй, – деди анам, аста тавуш булан. – Не болгъан сизге?

Не болсун, бир зат да болмагъан, – деп, Макъсут къутулма къарады. – Неге сорайсан?

– Яшырма, балам, менден. Мен гёрюп тураман. Адамшавлу сизин бир-биригизге арив сёйлеп гёрмегенмен. Гелин де пашман. Эки ай гетип тура, шо кюйдесиз... Не заман болгъанча булай туражакъсыз? Яхшы адам чы – гелин.

Ажейим, мени огъар сёзюм ёкъ...

Неге дагъы булай сувукъсуз?

Болмайман, Ажейим, не этейим... Болмайман.

Неге, балам? Яшырма менден.

Мени берген сёзюм бар... Бугъар юрегим бакъмай, – деп, Макъсут туврадан айтып къойду.

Той да этип алгъанбыз. Энни нечик бола дагъы?

Бир нечик де болмас. Сиз ушатгъан сонг, турсун. Мен къувалагъыз де-
меймен чи. Атам этген затгъа мен къаршы чыкъма болман. Тек, ажейим,
болмайман. Атама айтма, тарыкъ тююл...

Бу лакъырны этмеге Макъсутгъа къыйын экенни ону мунглу сыпа-
тындан билинип тура. Анам тынды. Ону авзун яшырып аста йылайгъанын
эследим. Мени де йылавам гелди. Атамны аякъ авазлары оланы лакъырын
бёлдю. Макъсут уйден чыкъды.

Бир гюн магъа Макъсут, бокъчаны берип:

Шуну огъар етишдир. Вёре, оьзгеге берме. Оьзюнню къолуна бер, – деп,
къатты буварды.

Энни къатын алгъанда да, ол кагъыз юрютегенине бек тамаша болдум.
Бокъча, алда йимик тююл, хамур булан тындырыкълы кюйде ябушдурул-
гъанына тергев бердим. Гъалиге ерли магъа яздыра эди. Бу гезик башгъа-
гъа яздыргъан. «Магъа инанмай, кимге инана экен? Къурдашы Дадавгъа
яздыргъанмы экен?» – деген ойлар гелди. Тек мен бир зат да айтмадым.
«Къатын алгъанда, мени йимик гиччилеге инанма тюшмейдир», – деп де
эсиме гелди. Кагъызны шо гюн Саниятны къолуна тутдурдум. Ол магъа
жавап кагъыз да бермеди. Дагъысын мен билмей къалдым.

Уьчюнчю гюн ахшам атам уйге къайтды. Юсуп, оьгюзлени урла-
гъанланы тутуп, милициягъа берген, оьгюзлени де алып гелген деген хабар
шоссагъат юртгъа ййылды. Эртенге атам бек авруп чыкъды. Ёлда сувукъ
тийген болгъан. Билдирмей, гече юхлама ятып къалгъан. Ону булан гетген,
сабанчыланы къурумунда атам булан ишлейген Мугъажир болгъан кюйню
анам гелип айтгъан. Ёлда гелегенде, олар уллу янгургъа тюшген. Гъайван-
ланы ташгъындан чыгъарагъанда, сув болгъанлар.

Биз бириси уйде ятгъан эдик. Гечеги авазлагъа бир нече керен уян-
дым. Анам юхламай эди. Отбашны ягъып, атамны опуракъларын къурута
болгъанын эртен билдим. Биз тургъанда, анамны атабызны башлыгъында
олтуруп тапдыкъ.

Астагъыз, яшлар. Авруй атагъыз. Гече юхламады. Гъали бираз хах бо-
луп тура, – деди ол, бизин бир янгъа тартып.

Дарман ёкъму бермеге? Алда да авругъанда дарман ичип сав болду, –
дедим.

Эмчини чакъырма герек. Бар, яшым, Исабекге гел дегин, – деди анам.
– Сен, Макъсут, бар ишинге.

– Бармайман, – деди Макъсут.

Гъали йимик пашман болуп мен ону бир де гёрмегенмен. Пашмандан
къайры да, бек ойлу эди. Бир заманда да ишден къалмайгъан гиши гъали
олай дегени мени де ойлашдырды. Макъсут эретургъан кююнде, атамны
гёзлерин юмуп, чалт тыныш алагъанына тигилген эди.

– Бар, яшым, бар ишинге. Тарыкъ болсанг, айтма гелер Солтан, – деди
анам.

– Ярай бармасам да, – деп, ол гъарвеге чыкъды.

Мен чапдым.

Юртда о заман бир сама да доктор ёкъ эди. Аптек чи къайдан болсун. Бизин уйде дарманлар да болмай, нагагъ бир шагъаргъа баргъанда атам гелтирсе тюгюл. Адам аврус, юртдагъы эмчилер бир затлар этме айлана бола.

Узакъ къалмай юртда айтылгъан эмчи Исабек гелди. Охугъан къарт-гиши. Мен, таймай, шо не эте экен деп къарагъанман. Атамны бети сыкъмасув, терлеген. Гёзлерин ачмай. Чалт тыныш ала. Англашылмайгъан сёзлени айта.

– Сандыракълай, – деди Исабек, бир затлар охуп. – Ону яхшы гёрсете. Малайиклер булан сёзлей. Саппа-сав болур, Аллагъ буюрса. Асил улан – Юсуп. Аллагъны сыйлы къулу. Гёз тийген бугъар... Мен гъайкел язып гелтирермен ахшам. Сен, Ханум, яшны йиберип, бетден отлар гелтирт. Шо-гъар тавмичари де къошуп къайнатарсан. Сонг йымырткъаны да къошуп булгъарсан. Англайсан чы? Уъч керен ичирерсен шону гюнде.

– Янып-гююп бара... – деп, анам тарланма къарады.

– Гъассиленме. Вёре, олай ярамай. Иссилиги де таяр, Аллагъ буюрса. Мен дагъы да дарманлар гелтирермен., – деп, эмчи дагъы да бир затлар охугъан сонг, эретурду. – Ахшам мен къуран айландырарман бугъар, Аллагъ буюрса.

– Сен мактапгъа геч болмаймысан? – деп сорады анам магъа, эмчи гетгенде.

Мен атамны янындан тайма суймей эдим. Огъар языгъым чыгъа. Дарслагъа да барма суймеймен.

Бугюн дарслар ёкъ. Муаллим авруй, – деп, ялгъан айтып къойдум.

Шо гюн бизин уй адамдан бошалмады. Сулейман, Абдурагъман, Гъасан, Абдулла гёрме гелдилер. Хоншулар да гъариси бир дарман айта. Бирлер: «Дарман не эте? Аллагъны иши аврумакъ да, оьлмек де», – дей. Атам буса къолайгъа къайтмай, бирден-бир гъалсыз бола. Исабек айтагъан дарманлар да, гелтирген гъайкели де кёмек этмей.

Шо бир кюйде, атам къолайгъа къайтмай бир жума гетди. Ашама не тюрлю аш этсе де, авзуна алмай. Гюндюзлер биразгъа къолай болгъанда йимик гёрюне. Ахшамгъа янгыдан осаллаша. Анам да, огъар къыйнала туруп, ашдан-сувдан айрылгъан. Гечелени огъар телмирип, юхусуз гетере. Биз де олагъа тигилип къалабыз. Гелин, анабызгъа къоймай, уйню бары да ишин кюте. Гёрме гелегенлени арты-алды ёкъ. Партъячейканы янгы секретары Ибрагъим ону Шурагъа азарханагъа йиберме суйдю. Тек бизинкилер, охугъан уллулагъа тынглап: «Аллагъ язгъан бардыр. Докътирлер не этип бола Аллагъны ишине?» – деп, рази болмадылар.

Бир гюн атам къолай гёрюндю. Гёзлерин ачып сёйлей эди. Гелгенлер гетип, анам атам булан янгыз къалгъанда, оланы лакъырын эшитдим.

– Ханум, магъа онда гетме заман гелгенге ошай, – деди атам.

– Юсуп, неге олай айтасан? Исабек чи сен къолайгъа къайта турасан, – деди анам, оьзюндеги гъалекликни яшырма гючден къаст эте туруп.

– Сен тынгла магъа, ону кююп, – деди атам, гъаманда йимик ташдырып. – Сагъа айтма сюегенлерим бар... Шу бизин Макъсутну кюю мени ойлашдыра. Татывлу гёрмеймен шону къатыны булан кююн. Менсиз нечик болур сени кююнг?

Анам тарланма урунду.

– Осал болма. Тынгла магъа, – деди ону эсеген атам.

– Юсуп, неге ойлашасан ону? Яхшы болур, сен тургъанда сёйлербиз олар булан.

– Сен, ону кююп, айт магъа. Не болгъан шологъа? Бармы сени билегенинг? – деп илинди атам.

– Ёкъ, воллагъ, бир билегеним де.

Анам, гючден чыгъып гелеген гёзьяшларын сибире туруп, тынды. Ойлашды. Атам талап этген сонг, яшыргъанны пайдасы ёкъну билди. Атам бирден-эки, ойлашмай лакъырны этеген адам тюгюлню ол бек яхшы биле. Бир зат барны атам билген. Гертисин ачмай туруп, ял болмажакъ. Анам тарланды, кюстюндю. Къутулмайгъанны билгенде:

– Сагъа, харип, айтма болмай турдум, тюзелип къалар деп. Гъали де олар эр-къатын тюгюл, – деди.

Атам, башын гётерип, турмалы болду. Сонг къайтара башын ястыкъгъа салып:

– Гертими шу иш? – деп, анама тигилип сорады.

– Герти, Юсуп, герти...

– Озью айтдымы?

– Айтды. Тойну гюнюнде бизден яшыргъан. Гъали артда айтды, мен шекли болуп къыстагъанда, – деп, анам энни яшырма болмажагъын билгенде, айтма башлады. – Озьюню сюегени болгъан. Сен къызны атасына берген сёзюнгню аяп, сени аяп айтмагъан. Озью о къызгъа сёз берген болгъан...

Бу сёзлеге атамны гёзлери яшланды. Ону тарланып бир де гёрмегенмен. Къашларын туюп, эринлерин къысып, гёзьяшларын чыкъма кюймады. Бираз тынгъан сонг:

– Эркекдир озью... Эргиши берген сёзюнде турма герек. Гъалал болсун озьюне, – деди.

– Мен де билмей эдим. Татывсуз экенни гёрюп турдум, – деп, анам да къошду.

– Мен де шекли эдим, оланы кююне къарап.

– Озью къыз да магъа кант этди...

– Гъай аман я, – деп, атам теренден кюстюндю. – Ханум, бу иште мен гюнагълыман. Сен булай эт, мени кююм яхшы тюгюл. Токъта! Осал болма. Тынгла магъа. Магъа узакъ заман яслар этип, къаралар гийип турмагъыз. Къачан да, сен билесен, олай затланы мен суймеймен. Тынгла магъа. Къызны уьюне йиберерсен. Бугюн Абдурагъманны мунда чакъыр. Мен ондан гечмекни тилермен...

Йылап тербейген анам:

– Юсуп, сен тургъанда къарарбыз, айтма харип... – деп, ону дагъы да бѣлме къарады.

– Тынгла магъа! – деп, атам ону токътатды. – Эки айдан Макъсутгъа озью суйгенни гелтирерсен. Англадынг чы? Шо мени васиятым... Энни, къайда чакъыр чы мунда Макъсутну!

Ёкъ чу ол. Иште. Бармай эди. Сен къолай болгъанда, къоймай йибердим.

Иибер артындан.

Анам мени йиберди. Чаба-ѳрта бараман. Йылавларым тамагъыма тыгъылгъан.

– Не болгъан? Бек сама аврумаймы? – деди Макъсут, гъалекленип.

– Аврумай. Билмеймен. Ажейим сагъа тез гелсин деди.

Макъсутну артындан етип болмай эдим. Уйге етгинче чапды. Мен де артда къалма суймеймен. Орамларда къаршы болгъанлар да бурлугъуп бизге къарай. Не эсине де гелгендир. Атам бек авруйгъанны бары халкъ эшитген.

Устынде терен тыныш ала токътагъан Макъсутну гѳргенде, атамны гѳзлери дагъы да яшланды. Тек шоссагъат къашларын туюп, эринлерин къысып, оланы яшырма болду. Ону эслеген Макъсут озью тарланды. Анам бир янгъа тайма къарады. Мен бир огъар, бир бугъар къарай къалгъанман.

– Олтур чу шунда, янымда, – деди атам огъар.

Макъсут ону тѳшегини къырыйында олтурду. Атам, аста булан ону башын озьюню тѳшуне тартып, бѳркюн чечди. Сонг онг къолу булан ону башын сыйпады.

– Разимен сагъа, балам, – деди ол къартыллайгъан тавуш булан. – Сен энни уллусусан бу ожакъны. Эсинг жыйып, озьюнгни осалгъа айтдырмай тур. Анагъызгъа тынгла... Мен гюнагълыман...

Атамны ахыр сѳзлери шо болду. Къайтара хахгъа тюшдю. Дагъы гѳзлерин ачмады. Яс башланды. Тазиятгъа бютюн юрт жыйылды. Уллулар (атам озью къаршы экенни биле эди) эренлени къычырып йылама, къатынланы да ваягълар этип къавгъа салма къоймады. Эренлерден биргине-бир Макъсут биревге де тынгламай яс бар уйню эшигини энегесине де таянып, базыкъ тавуш булан къычырып: «Агъи-агъи», – деп йылай эди. Ону оьлюге йылап эшитмегенмен. Терен юрекден къартыллап чыгъагъан тавушу уйлер толгъан къатынланы йыламайгъанларын да йылата эди. Биразгъа тынса, бу сѳзлени айтып йылайгъан баживюмню тавушу Макъсутну дагъы да йылата:

... Табунумдагъы тулпарым,

Тайпамдагъы арсланым,

Аркъам таягъан Асхар тав,

Алдым бакъгъан гѳк денгиз.

Асхар тавум емирилип, ер болду,

Гѳк денгизим кѳл болду.

Душманларынг суйген кюйде гюн болду.

Душманларынг да болуп ким болсун?

**Ятлагъа яла бавурлу,
Ичлеге ичи гюювлю,
Къардашлагъа аявлу,
Очарлагъа къавгъа салмагъан,
Тенгсизлеге тенг болуп,
Тенглилерден налат алмагъан,
Оъз тенглилер ичинде
Бир де айып намус алмагъан.
Къара ер, къарнынг жувулсун,
Къанлы оълюм, сени отунг гёмюлсюн.
Сыдырып этим неге алмайман,
Ала гёзюм сытып неге къоймайман?
Къарап да неге тураман!
Къабул да неге боламан?..**

Бир адам барып Макъсутну эшик алдан тайдырма къарады, токътатма сююп, айып этди. Макъсут тынгламады.

Мени буса, тамаша иш, йылавум гелмей. Оълюмню маънасын толу англама бажармайгъангъаamy яда буса бирден болгъан бу ишге адагъанманмы, билмеймен неге, гёзьяшларым чыкъмай. Кёбюсю орамда яшлар буланман. Абзарда – къара къалмагъал. Адамлар. Макъсут сатып алгъан тананы сююп айланалар.

Сынажагъа да салып, уъстюне ямучу да ябып, халкъ гёмме чыкъгъанда, бир тамаша юрегим гъалек болуп гетди. Бирев магъа шо заман: «Энни атанг сени бир де къайтмажакъ. Сен ону бир де гёрмежексен. Сен энни етимсен», – дегендей, бирден йылавум тамагъыма тыгъылды. Йылама сююдюм. Сонг эсимде ёкъ не этгеним. Хыйлы йыллар арадан гетген сонг, анам айта бола эди. Мен де Макъсутну янында токътап акъыра болгъанман. Бирев де мени токътатып болмай болгъан. Анама да тынгламагъанман.

Жумасын этгенде, халкъ тозулду. Ювукъ къардашлар заманда бир гелсе тюгюл, дагъы ахтарагъан ёкъ эди. Уыйлерибиз, бары да алагъожасын алып гетгендей, боп-бош гёрюнеген болду. Ожакъ орта аркъалыгъы сынгъандай чёкдю, сувуду, сёндю. Анам сорлукъду, азды, йылай туруп гёзьяшлары да битди.

Анам, атам болмаса да, энни биз барбыз чы. Агъайым бар. Сен къыйналма, яхшымы? – деп, ону эниш тюшген гёзлерине тигилемен. Ол явлугъуну буччагъы булан бурнун, гёзлерин сибире, башымны, оъзюню бавруна баса.

Макъсут шо гюнден сонг терен ойгъа тюшдю. Чагъына бирден хыйлы йыллар къошулгъандай гъакъыл гелип, ойлу, уыйге къуллукълу болуп къалды. Узакъ къалмай ликбезге де язылды.

Авур къайгъы экенни барыбыз да биле эдик. Тек бизин гележегибиз нечик болажагъын бирибиз де билмей эдик. Яшавну инг де терен чонгурлары, инг де уллу къаткъакълары алда болгъан экен...

Макъалалар

«АБУСУПИЯН АКАЕВНИ ИНСАНЛЫКЪ ВАРИСЛИГИ»

Ноябр айны 22-синде шулай ат булан белгили алимибиз, ярыкъландырывчубуз, язывчубуз Абусупиян Акаев тувгъанлы 150 йыл битегенликге байлавлу болуп, Магъачкъаладагы илму центрны Тил, адабият ва инчесаният институтунда тыш пачалыкълардан гелген алимлени де къуршап, Бютюнроссия илму-практика конференция оьтгерилди.

Конференцияны ача туруп тилни, адабиятны ва инчесаниятны институтуну ёлбашчысы Абусупиян АКАМОВ булай деди:

– Абусупиян Акаев оьзюню яратывчулукъ гъаракаты булан дагъыстанлылагъа оьтесиз бай варислигин кьоюп гетген. Ол биринчилей Дагъыстанда Мавраев де булан бирче типография-басмахана ачгъанланы бири си. Шонда аз заманны ичинде Дагъыстанны халкъларыны тилинде 400-ге ювукъ китап чыгъаргъан. Милли маданиятны, ана тиллени сакъламакъ ва оьздюрмек учун кёп иш этген. Охутувну янги къайдада юрютеген школаны биринчилей ачгъан ва яшлагъа билим берген. Ондан къайры да, дёрт, беш, етти тилде бирче дагъыстан халкъланы тиллеринде сёзлюклер къургъан. Милли тиллерде ва тарихден, географиядан охутув китапланы тизген. Дагъыстанда яшайгъан алты миллетни тилин таза биле болгъан. Ондан къайры да, тюрк, фарс, арап тиллени де яхшы билген ва кьоллагъан. Шолай терен билимлери булан ол янги Дагъыстанда, Темиркъазыкъ Кавказда тююл, савлай бусурман дюньясында да яхшы белгили болгъан.

Бугюнго конференциябызда йигирмагъа ювукъ доклад Абусупиян Акаевни яратывчулугъуну гъар тюрлю янларына багъышланып охулажакъ. Тюркиядан гелген ва конференцияда ортакъчылыкъ этеген кьонакъларыбызгъа алданокъ гъакъ юрекден баракалла билдирме сюемен. Абусупиян Акаевни авлетлерини авлетлери де бугюнго жыйыныбызда ортакъчылыкъ эте. Сёз берме сюемен бизин институтну адабият бёлюгюню ёлбашчысы, филология илмуланы доктору Агъмат Муртазалиевге.

– Гьюрметли кьонакълар, иш ёлдашлар, Абусупиян Акаевни кьардашлары, бугюн биз оьзю булан оьктем болагъан алимибиз тувгъанлы 150 йыл битегенликге байлавлу жыйынны оьтгеребиз. Бизин институт, тергевсоюз кьоймай, белгили алимибизге байлавлу шулай агъамиятлы гъаракатны оьтгерегенге мен шатман. Ону яратывчулугъуну гъакъында мунда кёп затны айтма бола. Касбучулар о гъакъда айтма да айтар. Мен биринчилей ол илмуну гъар тюрлю тармагъында бек билимли, бажарывлу адам болгъанны эсгеремен. О замангъа гёре яхшы оьр билим де алгъан. Дагъыстанда, Къазанда, Къырымда билимлерин артдыргъан. Ол билимге аслу тергев берген. Дагъыстангъа билим, маданият тармакъларда чалышагъан адамлар тары-

къ деп юрюген. Омюрюню яртысы китап чыгъарывгъа берилген, оланы яйывгъа, халкъгъа билим беривге багъышлангъан. Шо вакъти Дагъыстанда оърчюген масъала болгъан. Абусупиян шо масъаланы озью гереген кюйде чечме къаст этген.

Пачалыкъ ва сиясат чалышывчу, юрист илмуланы кандидаты Бекмурза Бекмурзаев:

– Магъа телефон сэйлеп билдиргенде, тыш пачалыкъланы биринде эдим. Бары да ярлыгъымны кьоюп къайтдым. Абусупиян Акаев кыйынлы заманларда яшагъан. Пачалыкъ алышынагъанда, бары да яшавну гьалларына къарав алышынагъан заманда, озью айтгъанлай, «чюйре тонлар» кеп заманда яшагъан. Бугюн болуп турагъан агъвалатны мени учун кеп уллу агъамияты бар. Билемен, залда олтургъанлар учун да, тыш пачалыкълардан гелгенлер учун да шолай деп ойлашаман. Бу жыйынны кьургъанлагъа ва гелгенлеге гъакъ юрекден баракалла билдиремен. Мен Абусупиянны яшавуна байлавлу ахтарывлар этгенмен. Кеп тюрлю документлер озлер язылма тюшеген заманына гере кыйышмай, тюз гелмей. Хат язылгъан кагъызлар оьтген асруну отузунчу йылларында кьолланагъан кагъызлар тюгюл, языв къайдасы да башгъа. Бу тамаша. Олай тамашалыкълар кеп бар. Абусупиянны яратывчулугъун ва яшавун теренден ахтарывгъа энниден сонг да айрыча тергев берилме тюшегенни эсгеремен.

Филология илмуланы кандидаты, доцент Агъарагъым Солтанмуратов конференцияда А.Акаевни яратывчулугъуну гъакъында доклад этди. Ону сэйлевуе гере сагънадагъы экранда алимибиз чыгъаргъан, шолай да алим Гьасан Оразаев чыгъаргъан «Пайхаммарны ёлу булан» деген китаплар, этилеген докладдан гесеклер гёрсетилип турду.

Тюркиядан гелген Абант Иззет Байсал деген университетни профессору Эрол Оьзтюрк Кьумукъну белгили шаири Умму Камалны яратывчулугъун лексика якъдан ахтаргъанына гере багъа берип сэйледи.

Анкарадагъы (Тюркия) Гъажи Байрам Вели университетни профессору Четин Пекажар Тюркияде яшайгъан кьумукъланы ана тилин сакълавгъа байлавлу масалаларыны гъакъында сэйледи, Германияда яшайгъан яш шаир Серап Алпасланны яратывчулугъуну гъакъында айтды. Ону шиърусун чебер кюйде кьумукъча охуду. Язывчу ва ахтарывчу Тевфик Зенгин Абусупиян Акаевни Тюркияде ислам динни яйылывуна байлавлу ахтарывларыны гъакъында сэйледи.

Абусупиян Акаевни авлети, Абуосупну уланы, Ярославль областны бусурманларыны дин управлениесини председатели Арсланбек Акаев уллатасыны яратывчулугъуну гъакъында айта туруп, шулай конференцияны ноябрни 22-синде Ярославль шагъарда оьтгермекни гез алгъа тутгъанын эсгерди. Ону артгъа салып, Дагъыстангъа гелме тюшгенин айтды. Булай гъаракатны савлай уьлкебиз Россияны оьлчевюнде оьтгерме тийишли экени ва гележекде шолай болажакъны айтды.

Филология илмуланы доктору Разият Агъматова Абусупиян Акаевни варислигинде ругъ байлыкъны гъакъында, шогъар гере тарбияны

гъакъында, «Къылыкъ китапны» аслу маънасыны гъакъында сёйледи ва мисаллар гелтирди.

Филология илмуланы доктору, профессор Малик Гьусейнов Абусупиян Акаевни савлай Темиркъазыкъ Кавказны да ахтаргъан яратывчулуку ишини гъакъында сёйледи.

Филология илмуланы доктору, педагогика университетни профессору Империят Халипаева бизин уллу алимибиз А.Акаев къумукъланы милли маданиятына, адабиятына этген уллу даражалы къошумну гъакъында айтды.

Педагогика университетде дагъыстан адабиятны кафедрасыны доцент, филология илмуланы кандидаты Сагъидат Магъамматова Абусупиян Акаевни яратывчулугъу дагъыстан школаларда нечик гечилегенни гъакъында хабарлады.

«Ёлдаш» газетни баш редактору Гебек Къонакъбиев де озюню пикруларын айта туруп:

– Гелигиз, биз дагъы да ону асарларын охуп чыгъайыкълар. Шо заман биз яман амаллардан тазаланарбыз, яхшы боларбыз. Неге тюгюл, Абусупиянны асарлары – илму ва гъакъыл якъдан чомуп алгъан сайын

кемимейген булакъ, – деп къошду.

Дагъыстанны халкъ шаири Агъмат Жачаев, «Тангчолпан» журналны жаваплы редактору, шаир Супиянат Мамаева, Магъачкъаланы Совет районуну ветеранларыны председатели Агъмат Мужайитов, Солтанмут Тарковскийни атындагъы фондну президенти Надирсолтан Абдурагъманов, Буйнакск районну Буглен юртундагъы жумамежитни имамы Ибрагим Магътибеков уллу даражадагъы алимибиз Абусупиян Акаевни яратывчулугъуну, яшавуну гъакъында озлени пикруларын, ойларын айтдылар.

УЛЛУ АЛИМНИ АТА ЮРТУНДА АБУРЛАДЫ

Уллу алимибиз ва ярыкъландырывчубуз Абусупиян Акаевни 150 йылъкъ юбилейи 23-нчю ноябрде ону ата юрту Тёбен Къазанышда узатылды. Сагъат 10 вакъти. Мунда, юртну ортасындагъы майданчагъа кёп халкъ жыйылгъан. Шатлы жыйынны районну маданият бёлюгюню ёлбашчысы Рукъют Устарханова ачды ва юрютдю.

– Савлай Дагъыстангъа, Темиркъазыкъ Кавказгъа ва дюньягъа белгили болгъан алимибиз Абусупиян Акаевни 150 йыллыгъына байлавлу жыйылгъанлагъа баракалла билдиребиз. Къазанышны интеллигенциясыны сиптечилиги район администрацияны ва къурум комитетни гъаракаты булан бугюн байрам чаралар оьтгериле. Алимибизге салынгъан эсделикни ачмакъ учун районну башчысы Айнутдин Къарчыгъаевни, Къазаныш юртну башчысы Нурутдин Ирбайыновну, Абусупиянны яратывчулугъун теренден ахтарып, ону китапларын чыгъаргъан алим Гъасан Оразаевни чакъырабыз.

Олар уьчевю де яшыл къумач яйылгъан эсделик ташны ачдылар. Ондан сонг сёз юртну къадиси Хизри гъажиге берилди.

– Аявлу къардашлар, Абусупиян Акаев йимик адамлар бир заманда да оьлмей. Тек ондан сонггъу наслуланы ярай оьле бара деп гъисаплама. Неге тьогюл де, Абусупиян аманат этип гетген ана тилибизни унута барабыз. Тил масъала, ол оьзю де айтгъанлай, жан алып, жан салагъан масъала. Абусупиянны къылыкъ китабы Хасавюртда чыкъды. Шо къылыкъ китапгъа гёре наслубуз юрюй болгъан буса, яшавлар бюс-бютюнлей башгъача болажакъ эди.

Абусупиян алимлени арасында лап сыйлыланы бириси. Оьзюню заманында да, гъали де аты айтылгъан адам. Пайхаммарыбызны (а.с.) гъадиси бар: «Ким алим адамны сыйласа, мени сыйлагъан йимик болур», – деп айта. Биз Абусупиянны сыйлай туруп, Пайхаммарыбыз (а.с.) сыйлагъандай болабыз. Ол дагъы да айтгъан: «Ким мени сыйласа, мени булан Женнетде болажакъ», – деп. Гъар адамны этеген амаллары негетлерине гёре бола деп айта. Бизин бугюнгю негетибиз де – сыйлы болгъан, уллу болгъан, гъюрметли алимибизни абурлап-сыйлап эсгермек. Бизин шо негетибизни Аллагъ учун берекети болсун. Алим гъисапда Абусупиян кёп иш этген, халкъ динни англамайгъан заманда, ону китаплары булан юрюдюк, энниден сонг да Абусупиян булан бирче болма насип болсун, я Аллагъ! Жыйыныбызны да Аллагъ рази болагъан кюйде оьтгерме насип болсун.

Буйнакск районну ёлбашчысы Абидин Къарчыгъаевге сёз бериле.

– Хош гелдигиз, гъюрметли къонакълар. Бугюн биз барыбыз да бир болуп уллу алимибиз Абусупиянны юбилейин белгилейбиз. Бугюнгю жыйында Тюркиядан, Осетиядан, Мычыгъыш Республикадан ва оьзге ерлерден гелип, мунда гъюрметли къонакълар ортакъчылыкъ эте. Абусупиянны аты савлай бусурман дюньягъа белгили. Ол 1872-нчи йылда бизин юртда Акъай къадини агълюсюнде тувгъан. Атасы ону гиччиден охувгъа муштарлы этген. Бизин юртда, Таргъуда, Тёбен Жюнгютейде, Темир-Хан-Шурада ва

Дагъыстандан тышда да охуп, оър билим алгъан англавлу, билимли Абусупиян Дагъыстанны халкъларыны тиллеринде 400 китап, сѣзлюклер, охутув китаплар чыгъаргъан. Оьзюне 28 йыл болагъанда логика булан байлавлу «Хабия – аль Усу» деген китапны арап тилде язгъан. Ол Бахчисарайда, Порт-Петровскиде де китаплар, календарлар чыгъаргъан. Биз ону юртлулары, уллу алимибиз булан оьктем болабыз.

Тѣбен Къзаныш юртну башчысы Нурутдин Ирбайынов да сѣйледи:

– Бугюн биз оьзюню заманында лап да билимли алим гысап этилеген, оьзюню халкъын, элин билим якъдан лап да ал сыдралагъа чыгъарма чалышгъан юртлубуз Абусупиянны юбилейине жыйылгъанбыз. Ону бары да этген илму ишлерин айтып битдирме бажарылмай. Шо гъакъда бизин алимлирибизге айтма къояйыкъ. Абусупиянны эсделигин сакъламакъ учун не ишлер этсек де кѣп болмажакъ. Бу жыйыныбызда гележекде этилеген ишлени гъакъында да сѣйленежек. Бугюн бизин арабызда алимибизни эсделигин сакъламакъ учун сав яшавун багъышлагъан алим Гъасан Оразаев де бар. Гъасан агъай, сизге гъакъ юрекден баракалла билдиремен. Биз ачгъан эсделикни ташын салмакъ учун, Гъажи Акаевни де кѣмеги болду. Огъар да гъакъ юрекден баракалла деп айтма сюемен.

Байрам чаралар юртну маданият къаласында узатылды. Филология илмуланы доктору, доцент Агъарагъим Солтанмуратов да оьзюню сѣйлевюнде булай деди:

– Бир иш де, бир гъаракат да болмай, эгер ишине берилген бажарывлу, чомарт адамлар, миллетине берилген адамлар болмаса. Бизин юртубузда шолай адамлар бар. Неге тюгюл де, Абусупиянны насигъатлары булан бизин халкъыбыз оър болгъан. Бизин юртубузда нечесе тюрлю охув ожакълар, мадрасалар, идаралар бар. Демек, Абусупиян йимик белгили адамлар юртдан чыкъгъан, олар башгъалагъа ъл гѣрсетген ва гѣрсетип де тура. Энниден сонг да бизге Абусупиянны насигъатларына тынглап, оланы англап, шоллагъа гѣре юрюме ва яшама Аллагъ насип этсин.

Оьзюню савунда Магъамматмухтар гъажи Абусупиян Акаевге багъышлап шиъру язгъан. Шо шиърусун оьзю охуп ва язавун къоюп гетген. Жыйылгъан халкъ да шо шиъругъа шып болуп тынглады.

Тюркиядан гелген алим Четин Пекажар оьзюню сѣйлевюнде булай деди:

– Аявлу къардашларым, мен сизге Тюркиядан къайнар салам гелтирдим. (Текст оьзю къумукъча сѣйлеген кюйде бериле). Барыгъызгъа да гъакъ юрекден саламымны айтаман. Мени гечигиз, къумукъча бек арив тюгюл, уста кюйде сѣйлеп болмайман. Мен Тѣбен Къзанышгъа 1998-нчи йылда гелген эдим. Бу – экинчилей гелгеним. Алда гелгенде аявлу ювугъум Гъасан Оразаевни уьюнде къалгъан эдим. Бугюн оьзюн де гѣрдюм, сав болсун. Булай уллу ишни этегенигизге барыгъызгъа да «савбол» деп айтма сюемен. Кѣп заманыгъызны алма сюймеймен. Гъакъ юрекден баракалла айтаман.

Москвада иш гѣреген «Къумукътюз» деген къурумну вакили Адилгѣрей Муратовгъа да сѣз берилди.

– Гьюрметли кьумукъ халкъым, бизин кьурумдан сизге сыйлы саламлар гелтиргенмен. Сонг да, Пачалыкъ Думаны депутаты Солтан Гьамзаев де сизге кьайнар салам йибере. Парламент жыйынлар башланып, ол гелип болмады. Бу сыйлы жыйыныбызны гьакьында Дагъыстандан тышда да белгили болажакъ. Сиз гьереген кюйде, шу сагънада уьч байракъ бар. Бириси бизин уьлкебизники, экинчиси Дагъыстанны байрагъы ва уьчюнчюсю де бизин кьумукъланы байрагъыдыр. Шону яшыл тюсю – исламны тюсю, акъ тюс – эркинликни тюсю, кьызыл тюс де кьумукъ халкъым Солтанмутну заманларындан берли тегюлген кьаныны тюсю. Ортасындагъы оюв – орнамент буса бизин кьумукъ халкъыбызны хас оюву.

Ондан сонг сейлеген алим, дипломат оьз заманында министр болуп тургъан Бекмурза Бекмурзаев сапар булан Тунисте баргъаныны гьакьында хабарлады. Онда университетде болгъанда дарс беривчюлеге, профессорлагъа, студентлеге арап тилни не методика булан гечегинин сорагъан. Олар буса алим Абусупиян Акаевни методикасына гьере гечебиз деп айтгъан. Ол гьюрметли кьазанышлылагъа уллу алими булан даим де оьктем болуп турма гережни эсгерди.

Осетиядан гелген кьонакъланы атындан Расул Алиев сейледди.

Абусупиянны авлетини авлети Абуюсупну уланы Арсланбек Акаев де Кьазанышгъа гелгенде, сююнюп, юреги тав чакъы болгъаныны гьакьында айтды. Абусупиян кьююп гетген варислик, ону ярыгъы бир заманда да сьнмежек нюр экенни эсгерди.

Абусупиянны тухумундан гьелили Абухайыр да оьзюню ойларып-пикруларып айтды. Оьзлерде Абусупиянны гююш сагъаты ва сураты барны эсгерди. Ону музейи ачылса, шоланы кеп сююп музейге тапшуражагъын билдирди.

Солтанмутну атындагъы рагъмулукъ фондну елбашчысы Надирсолтан Абдурагъманов Арсланали дадагъа, Осетияны Кьызлар юртуну имамы Ильяс гьажиге, бамматюртлулагъа, богагъанлылагъа, Мычгъышдан гелгенлеге, хасокъда Тюркиядан гелгенлеге баракалла билдирди. Тюркиялы кьонакъллагъа ямучулар ва хынжаллар савгъат этди. Шолай савгъат Гьасан Оразаевге де савгъат тапшурду.

Ондан сонг Дагъыстанны халкъ шаири Агъмат Жачаев ва белгили жамият чалышывчу Абсалитдин Мурзаев де сейледилер.

Яраш БИЙДУЛЛАЕВ.

Маржума

Марина КОЛЮБАКИНА,
Дагъыстанны халкъ шаири

...СЮЮНИЮП ЯШАМАКЪНЫ ТАНГЛАДЫМ

Дост-ювукъман табиатгъа йыл сайын,
Ярыкъ ругълуман, ачыкъ юзлюмен.
Биринчи яшыл отгъа иржайып,
Икрамлы иелип алгъыш сёзлюмен.

Къартланы да къызгъанаман йыл сайын,
Яшлагъа да ёл къояман, таяман.
Сыныкъдырды яшав, къысмадан пайым,
Сындырмады чы, болду аяма.

Йыллар оьтген сайын гююп ва янып,
«Кимлер – ким?» экенин билдим, англадым.
Насип баргъа, гене, яшдай инанып,
Сююнюп яшамакъны тангладым.

* * *

Бу асру да гетип бара алгъасап,
Янгысы да таптап геле табанын.
Биз буса, юз тюрлю ой-пикир ясап,
Къоркъабыз къалардан дюнья айланып.

Не гъазирлей юз йыл, не ёравлу,
Этерми бизин къайгъылы, дертли?!

Билемен жавапсыз кьалар соравум –
Соравлагъа жавап тапгъанлар бармы?

Гьеч сёз айтмасман, заманлар шолай,
Билмейбиз чи не гёзлеме герекни.
Янгы асру гёз тюбюнден кьарай –
Яшыртгъын сырлары елей юрекни.

КЪУШ ТЮГЮЛМЕН...

Къушманмы ая кьысымгъа сыйгъан,
Турнаманмы кёкде, булут арада.
Къайыкъмандыр оьзен агъымын кьыйгъан
Яда геме бусам ярай деряда.

Гёнгюлюм суйген якъгъа юземен
Юрек бавумну нюрлю кююне.
Шыплыкъны сырлы ангын сеземен
Йырлайман бир пашман, бир де суюне.

Бир дертим, жаным азарлай,
Нечесе йыл сёнмей юрекде.
Бир денгиз ягъа бар – гёз торлай,
Оьзюне чакъыра мени арекден.

Бир юлдуз бар – кёкню тёрюнде
Ярыкъ эте чыкъгъан ёлумну.
Бар – суювюм яшда, оьмюрден,
Бугъавлайгъан бутум-кьолумну.

Биргине-бир мени Ватаным,
Уьюм, абзарым – гюнгюрт гюзюнде.
Мени гёзлей, магъа кьарай, олагъа
Янгыз мен герекмен сав Ер юзюнде.

ПУШКИН ТАВ

Гъайран гьюнерли уста – Табиат!
Англамайман, сагъа соравум,
Къарывсеуз ташны оюп, суратлап
Нечик болдунг азатлыкъны йыравун?

Ошай мангалайы, бурну, сакъалы,
Эринлени кюр тогъушу ошай!
Пагъмусу тюгенмес уста – Табиат,
Сени савгъатынг оьлмежек, яшай!

Дагъыстанны тавларыны тёрюнден
Каспийни авлай талпынлы къарав,
Денгиз булан лакъыр эте гёрюне,
Сессиз жавабы, сессиздир сорав...

Бийиклени бийлеп, ерлени барлай,
Толкъунлу денгиз де гюнде юз тюрлю.
Эсге ала шаир, пашман кюстюнюп,
Биринчи гемелерин Пётрны.

Балики, огъар герек тюгюлдюр
Макътав, малимлик бютион дюньягъа?!
Янгы наслу ёлдан барагъан бугюн
Гъайран къалып огъар алгъышлы багъа!

АНХИЛ МАРИН

Гёленткисин гёрдюм Анхил Маринни,
Эринлери тигилген бири-бирине,
Тек йырны сырлы аламгъа зар сес –
Гъеч ким ону енгмес, о ругъ енгилмес!

Тезден яралы эринлер дёнген,
Яралы ругъ авруй, сав болмай, сёнмей.
Юз йылдан сонг да ерде къан гъызы –
Чечек ача гюллер къувлуп ал къызыл.

Къувалангъан тавлу къызны йырлары –
Унутулмай, гъалек авлай къырланы.
Гъасирет буса да ругъ къайтмас бир де –
Гъакъ сюювню савлай гёмеген ерге.

БИЛМЕЙ ГЪАЛИ ДЕ...

Улан тувду! Тюлюмю?
Тюшюмю – эсим-алып?!
Сыйлы савгъат тюгюлмю
Гёк дарайгъа чырмалып!

Асырап алдынг къолгъа,
Сююнч къувлуй юзюнде,
Янгы йылгъы савгъатгъа
Ошайсан сен оьзюнг де.

Юхусу-пусу ярыкъ,
Бармы мундан аявлу?!
Билмей гъали де баланг –
Болмажагъынг таяву...

...Ички мажлис, йыбавну
Гъызын алып, ёл тутуп,
Агълонг, уланынг барны
Къойдунг савлай унутуп.

Сёгюш, токъалав, тююв,
Бир геч деп, бир къоркъутуп.
Гъаракъы, чагъыр битмей,
Эсирип, эсинг ютуп.

Биринчи ашын хаба
Бугюн ал энгли баланг,
Билмей ичкиге сатып –
Ташлажагъынг тангала...

ЯШДА ЙИМИК

Уянып гетемен сувукъгъа уышюп,
Алапат ай ярыкъ – адап къаламан.
Ёл чыкъма хыялым эсеме тюшюп,
Дагъы да юрекке къувун саламан.

Дагъы да эсимде тархлар янгылыш,
Айланмалы яшав – адашып къалдым.
Ойлайман бирден нечесе яз, къыш
Яшагъанман бу ерлерде мен алдын.

Ва тумандан юзе чыгъа алатлар,
Танывлу авазлар, гёзел келпетлер.
Анам да магъа къолун узатар,
Гюз агъачлыкъны чалкъынлы этер...

Басыларман яшда йимик бавруна
Анамны, къоркъуп гечеден.
Гъалек урагъан гиччиней юрек –
Якъсыз, янсыз морт инчедир.

СЕНСИЗ ДЮНЪЯМ

Аллагъ языв язып къошду,
Аллагъ айырды...
Айрылмажакъ эдик оъзюбюз бир де!
Сюювсюз аламлар – бошдур.
Янгыз ажжал оза,
Ала майырып,
Болжал битгенде геч кимни къоймажакъ ерде...

...Тишлеримни кыса, кыса увата,
Къалмагъанман оз-озюме англата.
Бу дюньяда ёкъдур
Бизге табушмакъ...
...Яшав агъымына салсам да къулакъ,
Не хабар, не чакъ,
Сенсиз дюнъям – хумлукъ, сувсуз къайырчакъ...

КЪАЙТМАЖАКЪСАН ДАГЪЫ...

Сен дагъы къайтмажакъсан ожакъгъа,
Эшикни герип ачмассан къакъмай,
Рагъат юхла, мени азиз адамым,
Гъали мени Аллагъ къоралай, якълай...

Якъламассан мени къайгъыдан, дертден,
Заманны къапасы ачувлу, обчлю.
Жанынгны къыйнама, асил келпетинг
Гёз алда, Аллагъны къудраты, гючю...

Бош хабар, айтды-къуйтду, тил, бугътан –
Бу дюньяда ондан, айт, ким къутулар?
Сендей гетер о дюньягъа гъар тувгъан,
Соравгъа да онда гъар жан тутулар...

Мунда буса саркъа сесинг зангыра,
Менде гъайы, мени якълай – сав йимик!
Сен облсенг де сёнмей янгыра
Май айда яшгъарагъан бав йимик...

Менде буса да авазынг, сесинг,
Янгызлыкъ гъакитип яшавум ёкълай.
Мунгайма, сююмлюм, адамым асил –
Аллагъым мени къоралай, якълай...

Таржума этген Шейит-Ханум АЛИШЕВА.

ШАИРНИ 90 ЙЫЛЛЫГЪЫНА

РАМИ ГАРИПОВ,
Башкыртстанны халкъ
шаири

АНА ТИЛ

Гюл-чечекли юрегинден халкъымны
Балжибиндей жавгъарларын жыяман.
Жавгъарланы жанлыларын къувлутуп,
Бал тамдырып, бал уялар къуяман.

Мен билемен бал тилимни багъасын,
Ол – къудратлы, терен, инче, герекде.
Тилим мени гъеч бир тилден кем тюгюл,
Ону азмаң этер азмаң юрекли.

Дюр халкъымны тили мени – гъакъ тили,
Олсуз мени ватаным ёкъ, элим ёкъ.
Тилин сююп болмагъанны – эли ёкъ,
Элин сююп болмагъанны – тили ёкъ.

Ана тилим – тили гъайлек йырланы,
Сенсиз мени тувгъан ерим, халкъым ёкъ.
Юрегинде оз халкъы ёкъ адамны,
Адамман деп саналмагъа гъакъы ёкъ..

Супиянат Мамаеваны таржумасы.

Фольклор

НАСИГЪАТ ЙЫРЛАР

«Бола бусанг, болат орнат къашынга,
Болмай бусанг, явлукъ байла башынга».

Ойлу ва гъашыкъ йырларда ва айрокъда къзакъ йырларда насигъат берив кѣп ёлугъа. Амма шо насигъат берив лап аслу ерни тутгъан саялы, тема ва форма якъдан бираз башгъалыкълары бар экенге, сонг да кѣбюсю гечге таба тувулунгъаны себепли бир-бир йырлар айрыча бѣлюк болуп токътай – насигъат йырлар.

1

Къанлы къзакъ къапу ичинде къорамас,
Къан озенли гюнлерде,
Къангъа дѣнмей, баш яшырып ярамас;
Арсланлар авда адамас;
Къыйын гелген сени гюнюнде
Къамалышсанг, талашсанг,
Къзакъ жанын къара пулгъа санамас;
Доналы гъакъдан къзакъ къутулмас;
Дѣнмейли арслан явгъа тутулмас;
Озденлер, къулдай тутулуп, сатылмас;
Оравлу гъалын билмесе,
Оьтесиз ишлер ерге батылмас;
Киритли къапу ачылмас;
Кѣмекли гѣзел янчылмас;
Гѣзеллеге гѣнгюл сырын айтмаса,
Кюлбайланы сѣзю къыргъа чачылмас;
Къавгъалы бир де онгса да, бир де онгмас;
Къатынлагъа сыр чечеген эр де онгмас;
Авузлагъа тюшген сѣз къайтмас,
Азавлу артыкъ сѣзюн къырда айтмас.

2

Агъымлы сувлар, деймен, оьрге акъмас;
Айтылгъан сѣз – атгъан окъдур, ол къайтмас;
Яманланы яннавургъа гелтирип,
Яхшыланы тышгъариден мунгайтмас;
Оьктемлик булан тѣр алмас;
Оьктемлеге олтурмагъа ер болмас;
Ойлашмайлы айтар сѣзюн айтмайгъан
Гъакъыллыны тутгъан иши ер болмас;
Тувгъанлар къалса, отав тул къалмас;

Эринчекни кисесинде пул болмас;
Эринчек гезел аривлени эр алмас;
Гёкчек гезел гьакьыллыны эр салмас;
Ялагъайлап, яравкелеп, ялынып,
Ягъалашса, бойну сынып, салынып,
Къызбайланы тутгъан иши тюз болмас;
Тюзню тутгъан гьеч бир заман бузулмас;
Къыйынлар гёрмей, эрлер тынчаймас;
Къыйын гёрсе, къачып тайгъан эр болмас;
Къыйын гёрсе, чыдамагъа болмайгъан
Къызбайлагъа башын сукъма ер болмас;
Кёкюремей туруп, гьейлер, кёк урмас;
Кёк урса да, батыр эрлер бет бурмас;
Ялгъан булан себеленген зат къуралмас;
Намарт эрлер бир онгса да, бир онгмас,
Абдырамас, гьеч бир заман адамас;
Батыр гёнгю даим бирдей ярыкъдыр,
Гюню гелсе, азиз жанын аямас!

3

Яманлагъа ялынгъан булан яв къалмас,
Жыйылыгъыз атолуну озьюне,
Тюлкюлей къуйрукъ ташлагъан,
Инанмагъыз ол намартны сёзюне.
Аманчлыкъда тенгим–досум дегенлер,
Эрден девлет тайгъанда,
Шол батырны сонг къарагъыз гёзюне;
Алгъасап, тез-тез окълар атмагъыз,
Арасындан эревилюн сайламай;
Эр игитге арт-артындан окъ гелир,
Окъдан къатты сёз гелир,
Алгъасап, жувабыгъыз беригиз,
Гьар-бир сёзню артын-алдын ойламай.
Сабурланы иши санда бузулмас,
Яманлар явда язылмас,
Ягъалашгъан сени гюнюнде,
Къардашларынг баш-башына тозулмас;
Чапгъанда яман чюеалмас;
Чагъылышгъан сени гюнюнде,
Къурдашларынг бир сени учун уялмас.

4

Атынг аргъып югюрсе,
Уьркюп оргъа ёлугъур.
Учгъанда эсен къайтмас Бийдаякъ,
Адашып торгъа ёлугъур.

Балтиревде¹ макътанышгъан игитлер
Тенгири къаза берген гюн
Обзюнден зоргъа ёлугъур.

5

Эл ичинде адам билмес сёз гелсе,
Билген-болгъан эл-агъадан сёз къалмас,
Эл-агъалар булан дагъы мал-агъа –
Шулар озлер бир-бирине тенг болмас.
Мал-агъа дейген, гъейлер, шо уландыр,
Гъар гюн сайын малын обздюрме айланыр;
Эл-агъа дейген шо уландыр,
Гъар гюн сайын элни обздюрме айланыр!
Мал-агъалар, обссе, элге не гелир?

Эл-агъалар обссе, эллер тюзелир!
Элни ичинде эл-агъалар обсмесе,
Къарахалкъны къыйынлыгъын ким гёрюр?
Абзарына обзю тюгюл жан гирмей,
Ишге салса, гъайван йимик тил билмей,
Мал-агъаны гъюнерлерин гёрюгюз!
Гъакъыллы, илмулардан уългю алгъан,
Ата юрту учун обзю къыйналгъан
Эл-агъагъа артыкъ абур беригиз!

6

Къумукъ атгъа арив айтар ял битсе,
Саврусуна ял битсе,
Эртенлер гечге йимик юрюсе,
Эгердей тюсю салыныр,
«Аргъумакъ булан тенгмен!» – дер,
Гъайгев билмес ону ишин.
Алтын тахгъа мингенде,
Ал чагъырлар ичгенде:
«Эреволюлер булан тенгмен!» – дер
Осал башлы ер гиши.
Яз атланса, къыш тюшген,
Къыш атланса, яз тюшген,
Жазаласа, эки йылда бир тюшген.
Бу кююнде мал излеген къазагъым
Къайтып уйге гелгенде,
Уйде къалгъан кёп яман:
«Сени булан тенгмен», – дер.

1) Балтиревде – бал ичкилер ичеген мажлисте, тойда.

7

Балыкъ азса – тырпыллай башлар,
 Гийик азса – гюрюллей башлар;
 Хан-увулу азса,
 Хоншу-авулгъа къона башлар.
 Бий-увулу азса,
 Эл къыдырып,
 Къызлар, гелинлер булан лакъырлаша башлар.
 Атолу азса,
 Эл гёчгенде,
 Алашасын оъзю минип,
 Атасын яяв ташлар.

8

Тавда булут талгъыр ташы тарлыкьда,
 Чыгъа экен гёзден яш.
 Тав толтуруп къан бюркесе,
 Сыгъып жувар къызардаш.
 Омурав бузуп, окъ тийсе,
 Дели болур анадаш.
 Анадашдан неси кем,
 Къырда юрюп, къазан асып, от якъгъан,
 Гёзет чыгъып, ат бакъгъан,
 Хадири билген жан ёлдаш!

9

Борап-борап къар явмаса, къыш болмас.
 Эрлени азув тиши бошаса,
 Къызыл чумдан къыйгъан булан тиш болмас.
 Аманчлыкьда «тенгим, досум» дегенлер,
 Эрден девлет тайгъан сонг,
 Досу къынгыр къараса,
 Эрлеге мундан къыйын иш болмас!

10

Къапулардан чыкъгъан къашгъа атлы,
 Кёплени бетин жувгъан яхшы атлы,
 Кёкюреп гёк ахшамлар болгъанда,
 Гёк бёрюлер ёртувчум!
 Саргъайып сари танглар къатгъанда,
 Кёплерден пайын алып къайтывчум!
 Къаяда къаплан ювтаса,
 Къалгъаны бузну бузуп, оътеалмас.
 Къаснакъгъа екген нар чёксе,
 Тайлакъ арбаларын тартаалмас.
 Минивде етти аргъумакъ арыса,

Ат юрювге етеалмас.
Бары яман жыйылып,
Ичиндеги яхшылары тайгъан сонг,
Ол яманлар кѣп излерлер – табаалмас;

11

Аргъумакъ арив гъайван
Азма бакъса, озъ ятыву аш болур.
Эркин оьсген оьзден эр азма бакъса,
Къайда урунса, иши онгмас – терс болур.
Яманлардан уьюрлеринг кѣп буса,
Къаркъарангда бар намусунг тас болур.
Дюнъяда яман булан яхшыны айырмасанг,
Башынгдан абур-сыйынг тас болур.
Табунлар тюзелмеге бакъгъанда,
Уллусу гиччисине баш болар.
Табунлар бузулмагъа бакъгъанда,
Ичинде чинк яхшысы оьлюп, яс болур.
Эл азгынламагъа бакъгъанда,
Ичиндеги намусу ёкъ къызбай эрлер баш болур.
Бу сѣзлени яхшы тынглап, англасанг,
Гъакъыл-оюнг дурус, ишинг онг болур.

12

Къара сувукъ къагъарланмас къардан сонг,
Аргъумакъны сыйы болмас ёлдан сонг.
Аргъумакъ гъайван азма бакъгъанда,
Озъ ятыву шо гъайванны аш болур,
Шону чайнап, башын салыр бююрге,
Оьмюрюнде дагъы гирмес уьюрге.
Эренлер азма бакъгъанда,
Къайда урунса, шол харипге таш болур.
Табунлар азма бакъгъанда,
Эревиюллер оьлюп, яс болур;
Эллер азма бакъгъанда,
Намуссуз, къызбай эрлер баш болур.

13

Эменчиклер тюбю – сари бал,
Ичген эрге аш болсун!
Ете гъакъыллы сав башлар,
Яш буса да, арабызда баш болсун!
Гъакъылы ёкъ бош башлар
Бий болмасын, хан болсун,
Бу дюнъядан болмагъандай тас болсун!

А. Акаевни юртунда оьтгерилген байрамьндан.

А. Акаевни юртунда.

ПОДПИСНОЙ ИНДЕКС:
на год – 63337
на полугодие – ПМ981

Тангчолпан № 6, 2022

УТРЕННЯЯ ЗВЕЗДА
На кумыкском языке

Абусупиян Акаевге салынган эсделик таш.